अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

काललक्षणम्

कश्यप उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । शृणु गौतम तत्त्वेन यादृशो भवते नरः ।।१
जिह्वाभङ्गोऽथ हृच्छूलं चक्षुर्भ्यां च न पश्यति । दंशं च दग्धसंकाशं पक्वजम्बूफलोपमम् ।।२
वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यावो भवति वर्णतः। सर्वेष्वङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् ।।३
भग्नस्कन्धकटिग्रीव ऊर्ध्वदृष्टिरधोमुखः । दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्मुहुः ।।४
शस्त्रेण च्छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्तते । दण्डेन ताडचमानस्य दण्डराजी न जायते ।।५
दंशे काकपदं सुनीलमसकृज्जम्बूफलाभं घनमुच्छूनं रुधिरार्द्रसेकबहुलं कृच्छ्रान्निरोधो भवेत् ।
हिक्काश्वासगलग्रहश्च सुमहान्पाण्डुस्त्वचा दृश्यते शुष्काङ्गः प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तत्कालदष्टं विदुः ।।६
दंशे यस्याथ शोथः प्रचलितवलितं मण्डलं वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्र भेदः स्रवति च रुधिरं सानुनासं च जल्पेत् ।
दन्तोष्ठाभ्यां वियोग भ्रमति च हृदयं सन्निरोधश्च तीव्रो दिव्यानामेष दंशः स्थलविपुलमयो विद्धि तं कालदष्टम् ।।७
दन्तैर्दन्तान्स्पृशति बहुशो दृष्टिरायासखिन्ना स्थूलो दंशः स्रवति रुधिरं केकरं चक्षुरेकम् ।।

अध्याय ३४

काल के काटने का लक्षण

कश्यप ने कहा—हे गौतम ! अब इसके पश्चात् काल के काटने पर मनुष्य की यथार्थ में जो दशा

प्रत्यादिष्टः श्वसिति सततं सानुनासं च भाषेत्पापं ब्रूते सकलगदितं कालदष्टं तमाहुः॥८
वेपते वेदना तीव्रा रक्तनेत्रश्च जायते । ग्रीवाभङ्गश्चला नाभिः कालदष्टं विनिर्दिशेत्॥९
दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति । मन्दरश्मि तथा तीव्रं तेजोहीनं दिवाकरम्[1] ॥१०
वेपते वेदनात्रस्तो रक्तनेत्रश्च जायते । स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्दिशेत्॥११
अष्टम्यां च नवम्यां च कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशयः॥१२
आर्द्राश्लेषामघाभरणीकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखां त्रिषु पूर्वासु मूलस्वातीशतात्मके॥
सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतं च यैस्तथा ॥१३
शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते॥१४
अष्टोत्तरं मर्म शतं प्राणिनां समुदाहृतम् । तेषां मध्ये तु मर्माणि दश द्वे चापि कीर्तिते॥१५
शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये बस्तिभ्यां वृषणोत्तरे । कक्षे स्कन्धे हृदि मध्ये तालुके चिबुके गुदे॥१६
एषु द्वादशमर्मेषु[2] दंशैः शस्त्रेण वा हतः । न जीवति नरो लोके कालदष्टं विनिर्दिशेत्॥१७
अकचटतपयशां वदन्ति प्रोक्ता जीवन्ति न तत्र हि । गतं ब्रयाद्यदि स्खलति शिरस्तस्य सम्प्राप्तकालः॥१८
भवति च यदि दूतो ह्युत्तमस्याधमो वा यदि भवति च दूत उत्तमो वाधमस्य ।

का होना, कुछ कहने पर बार-बार साँस का लेना, नाक से बोलना (पूंछने पर) दुःखी करने वाली बातें कहना आदि लक्षण दिखे तो उसे काल का काटा हुआ बताया गया है ।८। (जिसके शरीर में) कम्प, भारी पीड़ा, गले का लटकना, नाभि का फड़कना मालूम हो उसे काल का काटा जानना चाहिए ।९। जिसे शीशे एवं जल में अपनी छाया न दिखायी दे कांतिहीन चन्द्रमा एवं तेजहीन सूर्य दिखाई दें ।१०। और पीड़ा से दुःखी होकर शरीर काँपता हो तथा आँखें लाल हों तो उसकी मृत्यु हो जाती है और उसे

आदौ दष्टस्य नाम यदि वदति क्वचिद्वक्ति तस्याथ पश्चात्तं वर्णभेदो यदि भवति समः प्राप्त कालस्य दूतः ॥१९
दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं वस्त्रं च कृष्णं मुखशिरसि गतमेकवस्त्रश्च दूतः ॥
तैलाभ्यक्तश्च तद्वद्यदि त्वरितगतिर्मुक्तकेशश्च याति यः कुर्याद्घोरशब्दं करचरणयुगैः प्राप्तकालस्य दूतः ॥२०
नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम् । ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा ग्रहा नागास्त्वनेकशः ॥२१
अनन्तं भास्करं विद्यात्सोमं विद्यात्तु वासुकिम् । तक्षकं भूमिपुत्रं तु कर्कोटं च बुधं विदुः ॥२२
पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मं च भार्गवम् । कुलिकः शंखपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः ॥२३
पूर्वपादः शंखपालो द्वितीयः कुलिकस्तथा । नित्यं भागे यथोद्दिष्टे दिनरात्रौ तथैव च ॥२४
शुक्रसोमौ च मध्याह्ने उदये तु क्षमासुतः । शनिः प्रागष्टमे भागे दिवारात्रे त्विहोच्यते ॥२५
ग्रहाश्च भुञ्जते चैव शेषं भागस्य लक्षणम् । रविवारे सदा ज्ञेयौ पादौ दश चतुर्दश ॥२६
अष्ट द्वादश वै चन्द्रे दश षष्ठे कुजे तथा । बुधस्य नवमे पादे राहौ च दिवसस्य च ॥२७
गुरोर्द्वितीयः षष्ठश्च षोडशस्य तु वर्जयेत् । भास्करस्य दिने प्रोक्ते चतुर्थे दशमेष्टमे ॥२८
शनैश्चरदिने पादं त्यजेच्चैव सुदारुणम् । द्वितीयं द्वादशं चैव षोडशस्य तु वर्जयेत् ॥२९
मुहूर्तघटिकादूद्ध्र्वं घटिका चतुर्थं भागं विंशतिश्च । कुहूसुतं बुद्बुदं निमेषमेत्कालस्य लक्षणम् ॥३०

इति श्री भविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि पञ्चमीकल्पे
दंशदष्टकदूतलक्षणं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।३४।

... ।१९। इसी प्रकार हाथ में दंडा या फाँस

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

यमदूतीलक्षणम्

कश्यप उवाच

सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु वै भवेत् । न चिकित्सा बुधैः कार्या तं गतायुं विर्निदशेत् ॥१
प्रहरार्धं दिवारात्रावेकैकं भुञ्जते बहिः । एकस्य च समानं च द्वितीयं षोडशं तथा ॥२
नागोदयो यमुद्दिश्य हतो विद्धो विदारितः । कालदष्टं विजानीयात्कश्यपस्य वचो यथा ॥३
यन्मात्रं पतते बिन्दुर्वालाग्रं सलिलोद्धृतम् । तन्मात्रं स्रवते द्रंष्ट्रा विषं सर्पस्य दारुणम् ॥४
नाडीशते तु सम्पूर्णे देहे सङ्क्रमते विषम् । यावत्सङ्क्रामयेद्बाहुं कुञ्चितं वा प्रसारयेत् ॥५
अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके । वेपते विषवेगे तु शतशोऽथ सहस्रशः ॥६
वर्धते रक्तमासाद्य ततो वातैः शिखी यथा । तैलबिन्दुर्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्धते ॥७
शिखण्डी आश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः । ततः स्थानशतं प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम् ॥८
त्वचासु द्विगुणं विद्याच्छोणितेषु चतुर्गुणम् । पित्ते तु त्रिगुणं याति श्लेष्मे वै षोडशं भवेत् ॥९
वायौ त्रिंशद्गुणं चैव मज्जाषष्टिगुणं तथा । प्राणे चैकार्णवीभूते सर्वगात्राणि सन्धयेत्[1] ॥१०

अध्याय ३५

यमदूतीलक्षण

कश्यप बोले—दाढ़ों के बीच में विष से भरी हुई यमदूती नामक दाढ़ होती है । उसके

श्रोत्रे निरुध्यमाने च याति दष्टस्त्वसाध्यताम् । ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निःश्वासोच्छ्‌वासवर्जितः ॥११

निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते:पञ्चत्वमागते । तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथातथम् ॥१२

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । इत्येषामेव सङ्घातः शरीरमभिधीयते ॥१३

पृथिवी पृथिवीं याति तोयं तोयेषु लीयते । तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं व्रजेत् ॥१४

आकाशं चैवमाकाशे सह तेनैव गच्छति । स्वस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परनियोजिताः ॥१५

न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत । विषार्तं न उपेक्षेत त्वरितं तु चिकित्सयेत् ॥१६

एकमस्ति विषं लोके द्वितीयं चोपपद्यते । यथा नानाविधं चैव स्थावरं तु तथैव च ॥१७

प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षोऽभिजायते । द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते ॥१८

तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते । चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत् ॥१९

पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते । षष्ठे च विषवेगे तु प्राणेभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥
॥२०

सप्तधातुवहा ह्येते वैनतेयेन भाषिताः

त्वचः स्थाने विषे प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । अङ्गानि तिमिरायन्ते तपन्ते च मुहुर्मुहुः ॥२१

एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचि गतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥२२

अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुं तगर[2] तथा । एतदालोड्य दातव्यं ततःसम्पद्यते सुखम् ॥२३

बढ़कर फिर प्राण और समस्त देहमें व्याप्त हो जाता है ।९-१०। इसलिए कान से न सुनाई देने पर यह असाध्य रोगी हो जाता है और श्वाँस का आना-जाना बन्द होने के नाते उसकी मृत्यु हो जाती है ।११। प्राण के निकल जाने पर शरीर, पृथ्वी, जल आदि पाँचों भूत जहाँ-जहाँ से आते है उसी में पुन: मिल जाते ... होने को ही शरीर कहते हैं ।१३। अत:

ततस्तस्मिन्कृते विप्र न निवर्तेत चेद्विषम् । त्वचः स्थानं ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति ।।२४
विषे च रक्तं संप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । दह्यते मुह्यते[1] चैव शीतलं बहु मन्यते ।।२५
एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तगतं विषम् । तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।।२६
उशीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा । महाकालस्य मूलानि सिन्दुवारनगस्य च ।।
हिङ्गुलं मरिचं चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् ।।२७
बृहती वृश्चिका काली इन्द्र वारुणिमूलकम्[2] । सप्तगन्धघृतं चैव द्वितीये परिकीर्तितम् ।।२८
सिन्दुवारं तथा हिङ्गुं तृतीये कारयेद्बुधः । तस्य पानं च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा ।।२९
एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् । रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति ।।३०
पित्तस्थानगते विप्र विषरूपाणि मे शृणु । उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा ।।३१
गात्रतः पीतकः स्याद्वै दिशः पश्यति पीतिकाः । प्रबला च भवन्मूर्च्छा न चात्मानं विजानते ।।
विषक्रियां तस्य कुर्याद्यया सम्पद्यते सुखम् ।।३२
पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानं च गच्छति ।।३३
पिप्पल्यो मधुकं चैव मधु खण्डं घृतं तथा । मधुसारमलाबूं च जातिं शङ्करवालुकाम् ।।
इन्द्रवारुणिकामूलं गवां मूत्रेण पेषयेत् ।।३४

शांति मिलती है ।२२-२३। हे विप्र ! इस प्रयोग के द्वारा यदि विष नाश न हुआ तो उसे त्वचा से आगे रक्त में पहुँचा हुआ जानना चाहिए ।२४। रक्त में विष के मिलने पर जो दशा होती है उसे भी कह रहा हूँ सुनो ! देह में दाह और मूर्छा एवं अधिक ठंडी भी लगती है ।२५। जिसकी ऐसी दशा हो उसके रक्त में विष पहुँच गया है, ऐसा जानना चाहिए । उसकी औषधि भी [illegible]

नस्यं तस्य प्रयुञ्जीत पानमालेपनाञ्जनम् । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ॥३५
श्लेष्मस्थानं ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । गात्राणि[१] तस्य रुध्यन्ते निःश्वासश्च न जायते ॥
लाला च स्रवते तस्य कण्ठो घुरुघुरायते ॥३६
एतानि यस्य रूपाणि तस्य श्लेष्मगतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥३७
त्रिकुटकी श्लेष्मातको लोध्रश्च मधुसारकम् । एतानि समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत् ॥३८
तस्य पानं च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् ॥३९
श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानं च गच्छति । तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे ॥४०
आध्मायते च जठरं बान्धवांश्च न पश्यति । ईदृशं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते ॥४१
एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम् । तस्यागदं प्रक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥४२
शोणामूलं प्रियालं च रक्तं च गजपिप्पलीम् । भार्ङ्गीं वचां पिप्पलीं च देवदारुं मधूककम् ॥४३

मधूकसारं सहसिन्दुवारं हिङ्गुं च पिष्टा गुटिकां च कुर्यात् ।
दद्याच्च तस्याञ्जनलेपनादि एषोऽगदः सर्पविषाणि हन्यात् ॥४४

अञ्जनं चैव नस्यं च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते । वायुस्थानं ततो मुक्त्वा मज्जास्थानं प्रधावति ॥४५
विषे मज्जागते विप्र तस्य रूपाणि मे शृणु । दृष्टिश्च हीयते तस्य भृशमङ्गानि मुञ्चति ॥४६

पीस कर नास दे, पान, करायें लेपन और अञ्जन दे, इसी उपचार मात्र से उसे सुख प्राप्त होता है ।३४-३५। विष के श्लेषा में पहुँचने पर प्राणी की जो दशा होती है, मैं कह रहा हूँ, सुनो ! कान से सुनाई नहीं देता, साँस रूक जाती है, मुँह से लार गिरता है एवं गले में घुरघुराहट होती है ।३६। ऐसी दशा होने पर उसके श्लेष्मा में विष पहुँच गया, जान लेना चाहिए अब उसकी औषधि कह रहा हूँ जिसके सेवन से

एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जागतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥४७
घृतमधुशर्करान्वितमुशीरं चन्दनं तथा । एतदालोड्य दातव्यं पानं नस्यं च सुव्रत ॥४८
ततः प्रणश्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम् । अथ तस्मिन्कृते योगे विषं तस्य निवर्तते ॥४९
मज्जास्थानं ततो गत्वा मर्मस्थानं प्रधावति । विषे तु मर्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् ॥५०
निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत् । वारिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते ॥५१
दण्डेन हन्यामानस्य दण्डराजी न जायते । शस्त्रेण च्छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्तते ॥५२
केशेषु लुच्यमानेषु नैव केशान्प्रवेदते । यस्य कर्णौ च पार्श्वे च हस्तपादं च सन्धयः ॥
शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः ॥५३
एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम । मृतं तु न विजानीयात्कश्यपस्य वचो यथा ॥५४
वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये भवन्ति कुशिक्षिताः । विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः ॥५५
तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम् । मयूरपित्तं मार्जारपित्तं गन्धनाडीमूलमेव[1] च ॥५६
कुङ्कुमं तगरं कुष्ठं कासमर्दत्वचं तथा । उत्पलस्य च किञ्जल्कं पद्मस्य कुमुदस्य च ॥५७
एतानि समभागानि गोमूत्रेण तु पेषयेत् । एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टो न म्रियते स वै ॥
कालाहिनापि दष्टेन क्षिप्रं भवति निर्विषः ॥५८

पहुँच गया है, जानना चाहिए। उसे आरोग्य करने वाली औषधि बता रहा हूँ। जिससे उसे सुख हो सुनो! ।४७। घी, शहद एवं शक्कर मिलाकर (गडरे की जड़) और चन्दन को अत्यन्त पिस कर पिलावें और नास दें। हे सुव्रत! ऐसा करने से रोगी का दुःख दूर हो जाता है और उसे सुख प्राप्त होता है।४८-४९।

क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसञ्जीवनौषधम् । अञ्जनं चैव नस्यं च क्षिप्रं दद्याद्विचक्षणः ।।५९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि पञ्चमीकल्पे धातुगतं विषक्रियावर्णनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।३५।

अथ षट्त्रिंशोऽध्याय

नागपञ्चमीव्रतवर्णनम्

गौतम उवाच

कीदृशं सर्पदष्टस्य सर्पिण्याः कीदृशं भवेत् । कुमारदष्टः कीदृक्स्यात्सूतिकादंशितस्य च ।।१

रूपं नपुंसकेनेह व्यन्तरेण च कीदृशम् । एतदाख्याहि मे सर्वमेभिर्दष्टस्य लक्षणम् ।।२

कश्यप उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् । सर्पदष्टस्य च तथा समसाद्द्विजपुङ्गव ।।३

अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्ध्वदृष्टिः प्रजायते । सर्पीदष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते ।।४

कन्यादष्टस्य वामा स्याद्दृष्टिर्द्विजवरोत्तम । कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते ।।५

गर्भिण्या वाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते । रोमाञ्चः सूतिकायास्तु वेपथुश्चापि जायते ।।

नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्दः[२] प्रजायते ।।६

के काटने पर भी इस उपचार द्वारा उसका विष शान्त हो जाता है।५६-५९

श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्मपर्व के पंचमी कल्प में धातुगत विष क्रिया वर्णन

पन्नग्यः प्रभवो रात्रौ दिवा सर्पो विषाधिकः । नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् ।।७
अन्धकारे तु दष्टो य उदके गहने वने । सुप्तो वा चेत्प्रमत्तो वा यदि सर्पं न पश्यति ।।
दष्टरूपाण्यजानन्वै कथं वैद्यचिकित्सितम् ।।८
चतुर्विधा इह प्रोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना । दर्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा ।।९
दर्वीकरा वातविषा मण्डला पैत्तिकाः स्मृताः । श्लेष्मला राजिला ज्ञेया व्यंतराः सान्निपातिकाः ।।१०
रक्तं परीक्षयेदेषां सर्पाणां तु पृथक्पृथक् । कृष्णं दर्वीकराणां तु जायते नाल्पमुल्बणम् ।।११
रक्तं घनं च बहुशः शोणितं मण्डलीकृतम् । पिच्छिलं राजिले स्वल्पं तद्वद्व्यन्तरके तथा ।।१२
सर्पा ज्ञेयास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः ।।१३
ब्राह्मणे मधुरं दद्यात्तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे । वैश्ये कर्षफलं दद्याच्छूद्रे त्रिस्थूणमेव[१] च ।।१४
ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै नात्मानमभिजानते ।।१५
श्यामवर्णं मुखं च स्यान्मज्जास्तम्भश्च जायते । तस्य कुर्यात्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ।।१६
अश्वगन्धाप्यपामार्गः सिन्दुवारं सुरामयम् । एतत्सर्पिः समायुक्तं पाने नस्ये च दापयेत् ।।
एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः ।।१७
क्षत्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते । मूर्छा मोहस्तथा स्याद्वै नात्मानमभिवेत्ति सः ।।१८

काटने पर (देह के) अंग टूटते हैं ।६। कश्यप ने बताया है कि साँपिनी का प्रभाव रात में और साँप का प्रभाव दिन में एवं नपुंसक का प्रभाव संध्या समय अधिक रहता है ।७। इसलिए अंधेरे में पानी में या घोर जंगल में यदि साँप ने काट लिया और वह प्राणी सोया रहा हो या विशेष मस्ती में हो साँप को नहीं देखा

जायते वेदना तस्य ऊर्ध्वं चैव निरीक्षते । तस्य कुर्यात्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ।।१९
अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमिन्द्रवारुणीम्[१] । एतत्सर्पिः समायुक्तं पानं नस्यं च दापयेत् ।।
एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः ।।२०
वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु । श्लेष्मप्रकोपो लाला च न चोद्वहति चेतनाम् ।।२१
मूर्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति । तस्य कुर्यात्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् ।।२२
अश्वगन्धा सगोमूत्रा गृह धूमं सगुग्गुलम् । शिरीषार्कपलाशेन श्वेता च गिरिकर्णिका ।।२३
गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यं च दापयेत् । एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः ।।२४
शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम । कुथ्यते[२] वेपते चैव ज्वरः शीतं च जायते ।।२५
अङ्गानि चुलुचुलायन्ते[३] शूद्रदष्टस्य लक्षणम् । तत्रागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।।२६
पद्मं च लोध्रकं चैव क्षौद्रं पद्मस्य केसरम् । मधूकसारं मधु च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ।।२७
एतानि समभागानि पेषयेच्छीतवारिणा । पानलेपाञ्जनैर्नस्यैः सुखी भवति मानवः ।।२८
पूर्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्रियश्चरेत् । अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् ।।२९
आहारो वायुपुष्पाणि[४] ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः । मूषिका क्षत्रियाणां च आहारो द्विजसत्तम ।।
वैश्या मण्डूकभक्षाश्च शूद्राः सर्वाशिनस्तथा ।।३०

उसे इस प्रकार का होता है कि उसे अपनी सुध-बुध नहीं रहती है ।१७-१८। उसे पीड़ा होती है और वह आँख से ऊपर देखने लगता है। अतः शीघ्र उसकी सुख प्रदान करने वाली प्रतिक्रिया करनी चाहिए।१९। मदार की जड़ चिचिरा प्रियंगु (माल कंगुनी) इन्द्रवारुणी (लता) इन्हें घी में मिलाकर पान करावे तथा नास दे । इसी उपचार से मनुष्य नीरोग हो जाता है ।२०। वैश्य जाति के साँप द्वारा काटे गये प्राणी की

अग्रतो दशते विप्रः क्षत्रियो दक्षिणेन तु । वामपार्श्वे सदा वैश्यः पश्चाद्वै शूद्र आदशेत् ॥३१
मदकाले तु सम्प्राप्ते पीड्यमाना महाविषाः । अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्ता भुजङ्गमाः ॥३२
पुष्पगन्धाःस्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दनावहाः । वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः स्युर्मत्स्यगन्धिनी ॥३३
वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । वापीकूपतडागेषु[1] गिरिप्रस्रवणेषु च ॥
वसन्ति[2] ब्राह्मणाः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे ॥३४
आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु[3] च । वसन्ति क्षत्रिया नित्यं तोरणेषु सरःसु च ॥३५
श्मशाने भस्मशालासु पलालेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि वृक्षेषु विप्र वैश्या वसन्ति च ॥३६
अविविक्तेषु स्थानेषु निर्जनेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र वसन्ति च ॥३७
श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः । मनस्विनः सात्त्विकाश्च ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः ॥३८
रक्तवर्णाः सुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । सूर्यप्रभास्तथा विप्रस्ते क्षत्रिया भुजङ्गमाः ॥३९
नानाविचित्रराजीभिरतसीवर्णसन्निभाः । बाण पुष्पसवर्णाभा वैश्यास्ते वै भुजङ्गमाः ॥४०
काकोदरनिभाः केचिद्ये च अञ्जनसन्निभाः । काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्तिताः ॥४१
यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशमङ्गुष्ठमन्तरम् । बालदष्टं विजानीयात्कश्यपस्य वचो यथा ॥४२
यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशं द्व्यङ्गुलमन्तरम् । यौवनस्थेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् ॥४३
यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्धं द्व्यङ्गुलमन्तरम् । वृद्धदष्टं विजानीयात्कश्यपस्य वचो यथा ॥४४

खाता है ।३०। सम्मुख होकर ब्राह्मण, दाहिनी ओर से क्षत्रिय, बाईं ओर से वैश्य तथा पीछे की ओर से शूद्र काटता है ।३१। मस्ती के समय काम-पीड़ित होने के नाते साँप असमय में भी काट खाता है ।३२। फूल की भाँति गंध ब्राह्मण की, चन्दन की भाँति गंध क्षत्रिय की, घी के समान गंध वैश्य की और मछली की

अनन्तः प्रेक्षते पूर्वं वामपार्श्वे तु वासुकिः । तक्षको दक्षिणेनेह कर्कोटः पृष्ठतस्तथा ॥४५
चलते भ्रमते पद्मो महापद्मो निमज्जति । विसंज्ञस्तिष्ठते[1] चैव शङ्खपालो मुहुर्मुहः ॥४६
सर्वेषां कुरुते रूपं कुलिकः पन्नगोत्तम । अनन्तस्य दिशा पूर्वा वासुकेस्तु हुताशनी ॥४७
दक्षिणा तक्षकस्योक्ता कर्कोटस्य तु नैर्ऋती । पश्चिमा पद्मनाभस्य महापद्मस्य वायुजा ॥
उत्तरा शङ्खपालस्य ऐशानी कम्बलस्य तु ॥४८
अनन्तस्य भवेत्पद्मं वासुकेः स्यात्तथोत्पलम् । स्वास्तिकं तक्षकस्योक्तं कर्कोटस्य तु[2] पङ्कजम् ॥४९
पद्मस्य तु भवेत्पद्मं शूलं पद्मेतरस्य तु । शङ्खपाले भवेच्छत्रं कुलिकस्यार्धचन्द्रकम् ॥५०
अनन्तकपिलौ विप्रौ क्षत्रियौ शङ्खवासुकी । महापद्मस्तक्षकश्च वैश्यो विप्र प्रकीर्तितौ ॥
पद्मकर्कोटकौ शूद्रौ सदा ज्ञेयौ मनीषिभिः ॥५१
अनन्तकुलिकौ शुक्लौ वर्णतो ब्रह्मसम्भवौ । वासुकिः शङ्खपालश्च रक्तौ ह्यग्निसमुद्भवौ ॥५२
तक्षकश्च पहापद्म ईषत्पीतौ[3] बभूवतुः । पद्मकर्कोटकौ विप्र सर्पौ कृष्णौ बभूवतुः ॥५३
हयं यानं[4] वृषं छत्रं राजानमथ पावकम् । धरणीमुत्पाद्य धृतानेतान्सिद्धिकरान्विदुः ॥५४
पूर्णकुम्भः पताका च काञ्चनं मणयस्तथा । शिरीषं[5] माणिकं कण्ठे जीवजीवेति सुव्रत ॥
एतेषां दर्शनं श्रेष्ठं कन्या चैकप्रसूयिका ॥५५
चतुःषष्टिः समाख्याता भोगिनो ये तु[6] पन्नगाः । अदृश्यास्तेषु षट्त्रिंशद्दृश्यास्त्रिशन्महीचराः[4] ॥५६

अनन्त नामक नाग सामने से तथा बायें बगल से वासुकी, दाहिनी ओर से तक्षक, और पीछे की ओर से कर्कोटक देखता है ।४५। पद्मनामक साँप इधर-उधर घूमते हुए चलता है । उसी प्रकार पानी में डूबे हुए की भाँति महा पद्म चलता हैतथा बार-बार चेतना हीन की भाँति शंखपाल दिखाई देता है ।।४६। कुलिक

विंशच्च स्त्रग्विणः प्रोक्ताः सप्त मण्डलिनस्था। राजीवन्तो दश प्रोक्ता दर्व्यः षोडश पञ्च च ॥५७
दुन्दुभो डुण्डुभश्चैव चेटभश्चेन्द्रवाहनः[१]। नागपुष्पसवर्णाख्या निर्विषा ये च पन्नगाः॥
एवमेव तु सर्पाणां शतद्विनवति स्मृतम् ॥५८

वराहकर्णीं गजपिप्पलीं च गान्धारिकां पिप्पलदेवदारु।
मधूकसारं सहसिन्दुवारं हिङ्गुं च पिष्ट्वा गुटिका च कार्या ॥५९

सुमन्तुरुवाच

इत्युक्तवान्पुरा वीर गौतमस्य प्रजापतिः। लक्षणं सर्वनागानां रूपवर्णौ विषं तथा ॥६०
तस्मात्सम्पूजयेन्नागान्सदा भक्त्या समन्वितः। विशेषतस्तु पञ्चम्यां पयसा पायसेन च ॥६१
श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे[२] नराधिप। द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः ॥६२
पूजयेद्विधिवद्द्वारं दधिदूर्वाक्षतैः कुशैः। गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥६३
ये त्वस्यां पूजयन्तीह नागान्भक्तिपुरःसराः। न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कर्हिचित् ॥६४

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि पञ्चमीकल्पे श्रावणिकनागपञ्चमीव्रतवर्णनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः।३६।

अट्ठाइस दिखाई पड़ते हैं।५६। उनमें बीस प्रकार के मालाधारी सात प्रकार के मंडली दश प्रकार के राजिल और इक्कीस प्रकार के दर्वी साँप होते हैं।५७। नागपुष्प की भाँति वर्ण वाले साँप विष-हीन होते हैं और दुंदुभ, डुंडुभ (डेड़हा) चेटभ और इन्द्रवाहन नामक साँप को भी वैसा ही

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

भाद्रपदिकनागपञ्चमीवर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । अथालेख्य नरो नागान्कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥१
पूजयेद्‌गन्धपुष्पैश्च सर्पिः पायसगुग्गुलैः । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः ॥२
आसप्तमाकुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नागान्सम्पूजयेद्बुधः ॥३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि पञ्चमीकल्पे भाद्रपदिकनागपञ्चमीव्रतवर्णनं नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।३७।

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः

नागपञ्चमीकल्पसमाप्तिकथनम्

सुमन्तुरुवाच

तथा चाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनंदन । कृत्वा कुशमयान्नागान्गंधाद्यैः[1] सम्प्रपूजयेत् ॥१
घृतोदकाभ्यां पयसा स्नपयित्वा विशांपते । गोधूमैः पयसा स्विन्नैर्भक्ष्यैश्च विविधैस्तथा ॥२

अध्याय ३७

यस्त्वस्यां विधिवन्नागाञ्छुचिर्भक्त्या समन्वितः । पूजयेत्कुरुशार्दूल तस्य शेषादयो नृप ।।३
नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो । स शान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः ।।४
इत्येष कथितो वीर पञ्चमीकल्प उत्तमः । यत्रायमुच्यते मन्त्रः सर्वसर्पनिषेधकः ।।५

(ॐ कुरुकुल्ले फट् स्वाहा)

इति श्री भविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि पञ्चमीकल्पे समाप्तिकथनं नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।३८।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

षष्ठीतिथिमाहात्म्यम्

सुमन्तुरुवाच

षष्ठ्यां फलाशनो राजन्विशेषात्कार्तिके नृप । राज्यच्च्युतो विशेषेण स्वं राज्यं लभतेऽचिरात् ।।१
षष्ठी तिथिर्महाराज सर्वदा सर्वकामदा । उपोष्या तु प्रयत्नेन सर्वकालं जयार्थिना ।।२
कार्त्तिकेयस्य दयिता एषा षष्ठी महातिथिः । देवसेनाधिपत्यं हि प्राप्तं तस्यां महात्मना ।।३
अस्यां हि श्रेयसा युक्तो यस्मात्स्कन्दो भवाग्रणीः । तस्मात्षष्ठ्यां नक्तभोजी प्राप्नुयादीप्सितं सदा ।।४
दत्त्वार्घ्यं कार्तिकेयाय स्थित्वा वै दक्षिणामुखः । दध्ना घृतोदकैः पुष्पैर्मन्त्रेणानेन सुव्रत ।।५

चाहिए ।२। क्योंकि और पवित्रता पूर्वक जो इस पंचमी में साँपों की पूजा करते हैं, उन्हें शेष आदि नाग अत्यन्त प्रसन्न होकर शांति प्रदान करते हैं और वह पुरुष शांति स्नेह में बहुत दिवस तक निवास करता है । हे वीर ! इस प्रकार यह उत्तम

सप्तर्षिदारज स्कन्द स्वाहापतिसमुद्भव । रुद्रार्यमाग्निज विभो गङ्गागर्भ नमोऽस्तु ते ॥
॥६
प्रीयतां देवसेनानीः सम्पादयतु हृद्गतम्
दत्वा विप्राय चात्मान्नं यच्चान्यदपि विद्यते। पश्चाद्भुङ्क्ते त्वसौ रात्रौ भूमिं कृत्वा तु भाजनम् ॥७
एवं षष्ठ्यां व्रतं स्नेहात्प्रोक्तं स्कन्देन यत्नतः । तन्निबोध महाराज प्रोच्यमानं मयाखिलम् ॥८
षष्ठ्यां यस्तु फलाहारो नक्ताहारो भविष्यति । शुक्लाकृष्णासु नियतो ब्रह्मचारी समाहितः ॥९
तस्य सिद्धिं धृतिं तुष्टिं राज्यमायुर्निरामयम् । पारत्रिकं चैहिकं च दद्यात्स्कन्दो न संशयः ॥१०
यो हि नक्तोपवासः स्यात्स नक्तेन व्रती भवेत्। इह वामुत्र सोऽत्यन्तं लभते ख्यातिमुत्तमाम् ॥
॥११
स्वर्गे च नियतं वासं लभते नात्र संशयः
इह चागत्य कालान्ते यथोक्तफलभाग्भवेत् । देवानामपि वन्द्योऽसौ राज्ञां राजा भविष्यति ॥१२
यश्चापि शृणुयात्कल्पं षष्ठ्याः कुरुकुलोद्वह। तस्य सिद्धिस्तथा तुष्टिर्धृतिः स्यात्ख्यातिसम्भवा॥१३

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि
षष्ठीकल्पवर्णनं नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।३९।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः

कार्तिकेयवर्णनम्

शतानीक उवाच

अहो व्रतं महत्कष्टं संशयो हृदि वर्तते । कार्तिकेयस्य माहात्म्यं श्रुत्वा जन्म तथा द्विज ॥१

...आदि मन्त्रों से अर्घ्य प्रदान कर ब्राह्मण को उत्तम

अनेकजनितस्येह कार्त्तिकेयस्य सुव्रत । माहात्म्यं सुमहद्विप्र कथमेतद्विभाव्यते ॥२
जातिः श्रेष्ठा भवेद्वीर उत कर्म भवेद्वरम् । संशयस्तु महानत्र दृष्ट्वा मे कृत्तिकासुतम् ॥३
एतद्वद विनिश्चित्य न यथा संशयो भवेत् । जन्मतः कर्मणश्चैव यज्ज्यायस्तद् ब्रवीहि मे ॥४

सुमन्तुरुवाच

इममर्थं पुरा पृष्टो ब्रह्मा शिष्यैर्मनीषिभिः । यदुक्तं तेन तेषां च तत्ते वच्मि निबोध मे ॥५
सुरज्येष्ठं सुखासीनमभिगम्य महर्षयः । प्रणम्य च महाबाहो विश्वामित्रस्य विप्रताम् ॥६
दृष्ट्वा विस्मयमागत्य कौतूहलसमन्विताः । भक्तिं श्रद्धां पुरोधाय प्रणम्यानतकन्धराः ॥७

ऋषय ऊचुः

भो ब्रह्मन्नादकल्पे हि ब्राह्मण्यं ब्रूहि किं भवेत् । जात्यध्ययनदेहात्मसंस्काराचारकर्मणाम्[1] ॥८
बाह्याभ्यन्तरसामान्यविशेषा यदि कृत्रिमाः । मनोवाक्कर्मशारीरजातिद्रव्यगुणात्मकाः ॥९
सन्त्यक्तव्याः प्रसिद्धा ये जातिभेदविधायिनः । वस्तुभूताः परोक्षैर्वा प्रमाणैर्न विनिश्चिताः ॥१०
अव्यक्तागमसिद्धश्चेज्जातिभेदविधिर्नृणाम् । विकल्पोऽयं न पुष्णाति भवतः शेमुषीबलम् ॥११

यह संदेह हो रहा है कि जब कार्तिकेय जी का जन्म कई व्यक्तियों द्वारा संपन्न हुआ है तब इनका इतना बड़ा माहात्म्य कैसे संभव हो सकता है ।१-२। हे वीर ! कृत्तिका के पुत्र को देख कर मुझे यह भी संदेह उत्पन्न हुआ है कि जाति सर्वश्रेष्ठ है या कर्म ? इसे भली-भाँति निश्चित कर मुझे इस प्रकार बताने की कृपा करें जिससे मेरा संदेह दूर हो जाये अर्थात् जन्म द्वारा श्रेष्ठता प्राप्त होती है या कर्म द्वारा इसे स्पष्ट मुझसे कहें।३-४

सुमन्तु बोले—(ब्रह्मा के) बुद्धिमान शिष्यों ने भी एकबार इसी विषय को ब्रह्मा से पूछा था।

ब्रह्मोवाच

एवमेतन्न सन्देहो यथा यूयं वदन्ति[1] ह। शृणुध्वं योगिनो वाक्यं सतर्कं शिष्यश्रेयसे ।।१२

योगेश्वर उवाच

प्रमाणे हि प्रसिद्धे तु भिन्नार्थविषये यतः। स्पष्टयोग्यार्थविषयं प्रत्यक्षं तावदीक्षते ।।१३
समान्यातीन्द्रियग्राही सिद्धान्तोऽभ्युपगम्यते। स एव भगवानेकं प्रमाणमिति चेन्न तत् ।।१४
यस्माद्विविधमे तत्ते सङ्कटं भद्र वर्तते। वेदस्य पौरुषेयत्वं नित्यजातिसमर्थकम् ।।१५
कार्या विशेषा वेदोक्ता न युक्तमकृतं वचः। ताल्वादिकरणानां च व्यापारानन्तरं श्रुतेः ।।१६
व्यापारात्परतस्तस्य प्रागभावविशेषतः। तद्भावानुविधायित्वमन्वयव्यतिरकेतः ।।१७
तस्माद्धूमाग्निवद्धार्थफलभावोऽवतिष्ठते। न च व्यापारवचसोरन्यथानुपपत्तितः ।।१८
पुरुषानुगता जातिर्ब्राह्मणत्वादिकास्ति चेत्। द्विवर्णजातिभेदेन प्रत्याक्षार्थोपलक्षणात् ।।१९
गोवर्गमध्यं च गतो यथाश्वो निर्धार्यते ज्ञैः सुविचक्षणत्वात्।
मनुष्यभावादविशिष्यमाणस्तद्वद्द्विजः शूद्रगणान्न भिन्नः ।।२०

ब्रह्मा बोले—जिस प्रकार तुम लोग कह रहे हो, वह ऐसी ही बात है इसमें संदेह नही किन्तु इसके विषय में योगेश्वर की तर्कपूर्ण बातें सुनो। उससे शिष्यों का कल्याण होगा एवं तुम्हारा संदेह भी दूर हो जायगा।१२

योगेश्वर ने कहा—यद्यपि भिन्न अर्थों और सभी विषयों में प्रमाण प्रसिद्ध हैं तथापि सबसे अधिक योग्य एवं स्पष्ट प्रमाण प्रत्यक्ष ही माना जाता है।१३। यद्यपि सामान्य और अतीन्द्रिय (विशेष) [illegible] सिद्धांत आप स्वीकार करें तो उसमें केवल एक भगवान् ही प्रमाण हैं ऐसी बात नहीं।१४। हे भद्र !

मनुष्यजातेर्न परो विशेषो यः कल्प्यते सर्वनरानुयायी ।
संस्कारयुक्ता हि क्रियाविशिष्टा द्विजन्मनां शूद्रविवेकहेतुः ॥२१
जीवोऽपि ब्राह्मणः प्रोक्तो यैरतत्त्वज्ञमानवैः । प्रभ्रष्टब्राह्मणत्वास्ते जायन्ते विप्रसङ्गतः ॥२२
जराजन्मान्तरक्लेशदुष्टग्राहकुलाकुलम् । नरतिर्यगसच्छूद्रयोनिदुःखोर्मिसंकटम् ॥२३
दौःस्थित्यरोगशोकार्तिजनावर्तसमन्वितम् । श्वानशूकरचाण्डालकृमिकूर्मादिकायकम् ॥२४
संसारसागरं घोरं मग्नः खलु परिप्लवन् । भूरिपापभराक्रान्तः स जीवो ब्राह्मणः कथम् ॥२५

ब्रह्मोवाच

सप्तव्याधकथा विप्रा मनुना परिकीर्तिताः । तं निशम्य यदुश्रेष्ठ नित्यं जातिपदं त्यजेत् ॥२६
सप्तव्याधा दशार्णेषु[1] मृगाः कालञ्जरे गिरौ । चक्रवाकाः सरिद्द्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥२७
तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ॥२८
तस्मान्न जीवे ब्राह्मण्यं पश्यामो हि कथञ्चन ॥२९
शस्त्रादिमद्भार्गवजातियुक्तो गजाश्वगोजोष्ट्रखरादिकानाम् ।
शक्त्या कृतो ह्यङ्गजवर्णधर्मैर्भेदः स्फुटं लक्षणतोऽत्र यद्वत् ॥३०

शूद्रों के बीच में ब्राह्मण क्षत्रिय आदि मनुष्य को नहीं पहचान सकते हैं ।१९-२०। सभी मनुष्य को एक मानने वाले जो लोग कहते हैं कि मनुष्य जाति से उत्तम कोई दूसरी (जाति) नहीं है, उनके मन में, (यज्ञोपवीत आदि) संस्कार पूर्वक क्रिया का करना ही शूद्रों से उनके पृथक् होने में प्रमाण है ।२१। कुछ अज्ञानियों का कहना है कि जीव ही ब्राह्मण है, किन्तु (पतित) ब्राह्मणों के सम्पर्क होने से उनका

तदुत्तरान्नैव विकर्तनीया ब्राह्मण्यजातिनृषु नास्ति काचित्।
नित्याकृतिर्नानुपभेदरूपा यथा हि भेदः परमोऽत्र सिध्येत्॥
सिताद्यसाधारणतुल्यरूपाः सनातनोऽङ्गेषु न वर्णभेदः॥३१
ब्राह्मण्यमध्रुवमिदं किल कृत्रिमत्वादकृत्रिमं भवति सामयिकत्वयोगात्।
साङ्केतिकं सुकृतलेशविशेषलब्धं वाणिज्यभेषजकृतामिव जातिभेदाः॥३२
किं ब्राह्मणा ये सुकृतं त्यजन्ति किं क्षत्रिया लोकमपालयन्तः।
स्वधर्महीना हि तथैव वैश्याः शूद्राः स्वमुख्यक्रियया विहीनाः॥३३
तस्मान्न गोश्ववत्कश्चिज्जातिभेदोऽस्ति देहिनाम्। कार्यशक्तिनिमित्तस्तु सङ्केतः कृत्रिमो भवेत्॥३४
एवं प्रमाणैः प्रतिषिध्यमानां साङ्केतिकीं याति नरो व्यवस्थाम्।
स्वकीयसिद्धां स्वमतैर्निषिद्धां न बुध्यते मूढमना वराकः॥३५
गोमहिष्यजवाज्युष्ट्रवानेयाविगजाधिपाः। प्रेष्यावधुर्षिकाकार्यकरणोद्यतमानसाः॥३६
वणिक्कारुक्रियाविष्टा[1] दिव्यास्तेऽपि च ये द्विजाः।
विनष्टास्ते तु विज्ञेयाः क्रव्यादाश्च कुशीलवाः॥३७
पलाण्डुलशुनादाश्च मृग्युष्ट्रीक्षीरपायिनः[2]। मांससर्वरसक्षीरक्रयविक्रयकारिणः॥३८

और भी इस उत्तर से ब्राह्मण-जाति विषयक प्रश्न कभी सुलझ नहीं सकता है क्योंकि मनुष्यों में ब्राह्मण आदि कोई जाति है ही नहीं। इसलिए यह जाति नित्य नहीं है और इसका कोई उपभेद भी नहीं है जिसके द्वारा वह महान् भेद सिद्ध किया जा सके और मनुष्य के तो शरीरों में कोई भेद दिखाई भी नहीं देता है। गोरे और काले होने का भेद भी समान होने के नाते जाति भेद का सूचक नहीं है तथा अंगों के रूप रंग का

पुनर्भूवृषलीवेश्याचाण्डालस्त्रीनिषेविणः । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गाः प्रेतवस्त्रान्नभोजनाः ॥३९
मृतसूतकलब्धान्नपानाद्यभ्यवहारिणः । ब्रह्मदेवपितृभूतमनुष्येषु बहिष्कृताः ॥४०
मात्सर्यमदविद्वेषतृष्णाकामतमोमयाः । हीनाचारा[१]हि ये केचिदपरे पिशुना द्विजाः ॥
प्रकारैर्बहुभिः सर्वे ते प्रणश्यन्ति नान्यथा ॥४१
एवं शास्त्रोदितन्यायमार्गभ्रष्टास्तु ये नराः । विशिष्टगोत्रसंस्कारकलापसकलात्मकाः ॥४२
वेदानध्यापयन्तोऽपि तेऽधीयानाः श्रुतिक्रमात् । ब्राह्मणत्वाद्विहीयन्ते दुराचारविधायिनः ॥४३
तस्मान्न जातिरेकत्र भूतात्मास्त्यनपायिनी । नाशित्वादत्र च श्लोकान्मानवाः समधीयते ॥४४
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयी ॥४५
गोरक्षकान्वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वार्धुषिकांश्चैव शूद्रांस्तान्मनुरब्रवीत् ॥४६
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । क्षत्रियो याति विप्रत्वं विद्याद्वैश्यं तथैव च ॥४७

इति श्री भविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि षष्ठीकल्पे कार्तिकेयवर्णने जातिवर्णनं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।४०।

समस्त रस तथा दूध के क्रय विक्रय करने वाले द्विज और दोबार विवाही हुई स्त्री, शूद्र की स्त्री तथा चांडालिनी के साथ समागम करने वाले, शूद्र के अन्न से जीवन निर्वाह करने वाले एवं प्रेत का वस्त्र पहनने वाले तथा प्रेत कर्म में उनके अन्न खाने वाले मरण या जननाशौच में सर्वत्र भोजन करने वाले, ब्राह्मण देवता, पितर, भूत गैर इतर मनुष्यों से भी बहिष्कृत हैं, तथा मत्सर, मद, द्वेष एवं तृष्णा करने वाले,

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्राह्मणविवेकवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

वेदाध्ययनमप्येतद्ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते । विप्रवद्वैश्यराजन्यौ राक्षसा रावणादयः ॥१
श्वादचाण्डालदासाश्च लुब्धकाभीरधीवराः । येन्येऽपि वृषलाः केचित्तेऽपि वेदानधीयते ॥२
शूद्रा देशान्तरं गत्वा ब्राह्मण्यं क्षत्रियं श्रिताः । व्यापाराकारभाषाद्यैर्विप्रतुल्यैः प्रकल्पितैः ॥३
वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । प्रोद्वहन्ति शुभां कन्यां शुद्धब्राह्मणजां नराः ॥४
अथवाधीत्य वेदांस्तु क्षत्रवैश्यैस्तु[1] वा नराः । गौडपूर्वां कृतामेयुर्जातिं वा दाक्षिणात्यजाम् ॥५
अपरिज्ञातशूद्रत्वाद्ब्राह्मण्यं यान्ति कामतः । तस्मान्न ज्ञायते भेदो वेदाध्यायक्रियाकृतः ॥६
शास्त्रकारैस्तथा चोक्तं न्यायमार्गानुसारिभिः । ते साधु मतमाकर्ण्य सन्तः सन्ति विमत्सराः ॥७

आचारहीनान्न पुनंति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड्भिरङ्गैः[2] ।
शिल्पं हि वेदाध्ययनं द्विजानां वृत्तं स्मृतं ब्राह्मणलक्षणं तु ॥८

अधीत्य चतुरो वेदान्यदि वृत्ते न तिष्ठति । न तेन क्रियते कार्यं स्त्रीरत्नेनेव षण्ढकः ॥९

अध्याय ४१

ब्राह्मणविवेक का वर्णन

शिखाप्रणवसंस्कारसन्ध्योपासनमेखलाः । दण्डाजिनपवित्राद्याः शूद्रेष्वपि निरङ्कुशाः ।।१०
प्रसङ्गोऽपि हि शूद्राणां न शक्यो विनिवारितुम् । देवोत्तमत्रयेणापि निवर्तन्ते नराः स्वयम् ।।११
तस्मान्नैतेऽपि लक्ष्यन्ते विलक्षणतया[1] नृणाम् । यज्ञोपवीतसंस्कारमेखलाचूलिकादयः ।।१२
आभिचारिकमन्त्राद्यैर्दुर्लभत्वादिभाषणैः । ब्राह्मणस्यैव शक्तिश्चेत्केनास्य विनिहन्यते ।।१३
तपः सत्यादिमाहात्म्याद्देवतासमयस्मृतिः । मन्त्रशक्तिर्नृणामेषां सर्वेषामपि विद्यते ।।१४
वञ्चनं दुर्वचस्यापि क्रियते सर्वमानवैः । शूद्रब्राह्मणयोस्तस्मान्नास्ति भेदः कथञ्चन ।।१५
शापानुग्रहकारित्वं शक्तिभेदो न विद्यते । चौरचाटादिराजन्यदुर्जनाभिहते नृणाम् ।।१६
आत्मादुःखोदयापायं स्वेषु जन्तुषु रक्षणम् । कर्तुं न प्रभवेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तद्वदेव हि ।।१७
मा भूद्युगे कलावेतद्देशे चाकार्यकृद्द्विजे । स्यादन्यदेशकालादौ द्विजानामतिशायिनाम् ।।१८
शापानुग्रहसामर्थ्यमन्यद्वाध्यात्मगोचरम् । ब्रह्मसाधनमेतद्धि लिङ्गं केचित्प्रचक्षते ।।१९
संसाराररक्तचेतस्का मोहान्धतमसावृताः । पतन्त्युन्मार्गगर्तेषु प्रत्यग्नि शलभा यथा ।।२०
जातिधर्मः स्वयं किञ्चिद्विशेषः श्रुतिसङ्गमात् । असिद्धः शूद्रजातीनां प्रसिद्धो विप्रजातिषु ।।२१
संस्कारो योनिसाध्यो वा सामग्री प्रभवोऽथ वा । शूद्रेभ्योऽतिशयं धत्ते यः साधारणतागुणः ।।२२

(मूंज की करधनी), दंड और मृग चर्म इन्हें (ब्राह्मण की भाँति) शूद्र भी अपना सकते हैं ।१०। शूद्र होने के प्रसंग को ब्रह्मा, विष्णु और महेश भी रोक नहीं सकते तो मनुष्यों की बात ही क्या है । इसलिए मनुष्यों का यज्ञोपवीत संस्कार, मेखला और चोटी का रखना आदि भी (जाति) सूचक नहीं है । ब्राह्मण की शक्ति यदि तंत्र मंत्रों में और आकस्मिक भाषणों में विशेष है तो उसमें प्रवृत्त शूद्र की शक्ति को कौन नष्ट कर सकता है ।११-१३। क्योंकि तप एवं सत्य बोलने आदि के महत्त्व द्वारा देवता की बातों की जानकारी

विप्राणां पञ्चधा भेदः कल्पनीयस्तु पण्डितैः । न जातिजस्त्रयीजो वा विशेषो युक्तिबाधकात् ।।
क्रमाक्रमक्रियाः सन्ति न सनातनवस्तुनः ।।२३

नित्यो न हेतुर्विगतक्रियत्वाद्धेतुर्भवेद्वेदविशेषतः सः ।
स तत्समस्तत्प्रतिसन्निधानात्कालात्ययेक्षित्वमयुक्तमेव ।।२४

स्वान्तः शरीरवृत्तिस्थः श्रुतियोगादुदेति यः । सोऽनन्यवेदविज्ञातस्वभावोऽन्यैर्न गम्यते ।२५
विशिष्टाधीतिधर्मत्वे कृत्रिमा ब्रह्मसङ्गतिः । यस्यास्यतिशयस्तस्य नान्यो नाश्रयते यदि ।।२६

दृश्यस्वभावं किमभीष्टमेतद्ब्राह्मण्यमाहोस्विददृष्टरूपम् ।
सर्वैः प्रतीयेत हि दृश्यरूपं ततोऽन्यथावद्गतिरेव न स्यात् ।।२७
सामग्र्यभावात्परमं विशेषं भूदेवगात्रस्थमभूमिदेवाः ।
स्मरन्ति तेनात्मनि पुण्यपापं यथा तथेत्येतदयुक्तमुक्तम् ।।२८
सामग्र्यनुष्ठानगुणैः समग्राः शूद्रा यतः सन्ति समा द्विजानाम् ।
तस्माद्विशेषो द्विजशूद्रनाम्नोर्नाध्यात्मिको बाह्यनिमित्तको वा ।।२९
संस्कारतः सोऽतिशयो यदि स्यात्सर्वस्य पुंसोऽस्त्यतिसंस्कृतस्य ।
यः संस्कृतो विप्रगणप्रधानो व्यासादिकैस्तेन न तस्य साम्यम्[१] ।।३०

पंडितों ने पाँच प्रकार के ब्राह्मणों के भेद की कल्पना की है पर वह भेद युक्तियुक्त न होने के कारण न जाति द्वारा और न वेद द्वारा ही संभव हो सकता है । क्योंकि सनातन नित्य या अविनाशी वस्तु में क्रमशः यों ही कोई भी क्रिया उत्पन्न ही नहीं होती है ।२३। इसीलिए अनश्वर (वस्तु) में कोई क्रिया संभव न होने के नाते वह किसी कारण नहीं हो सकता है, यदि कहीं (कारण) होता भी है तो वेदों की विशेषता वश। वह उसके

हेतुत्वं घटते[१] नैषां जात्यादीनामसम्भवात् । जातेरकृतकत्वाच्च अधीते न विशेषतः ॥३१
संस्कारातिशयाभावादन्तरस्यागते परैः । भौतिकत्वाच्छरीरस्य समस्तानामसंहृतैः ॥३२
किं चान्यनास्तिकम्लेच्छ यवनादिजनेष्वलम्[२] ॥३३
वेदोदितबहिर्दुष्टचरितेषु दुरात्मसु । धर्मादतिशयो[३] दृष्टः क्रूरसाहसिकादिषु ॥
तस्माद्विप्रेषु जात्यादिसामग्रीप्रभवो न सः ॥३४
तस्मान्न च विभेदोऽस्ति न बहिर्नान्तरात्मनि । सुखादौ न चैश्वर्ये नाज्ञायां नाभयेष्वपि ॥३५
न वीर्ये नाकृतौ नाक्षे न व्यापारे न चायुषि । नाङ्गे पुष्टे न दौर्बल्ये न स्थैर्ये नापि चापले ॥३६
न प्रज्ञायां न वैराग्ये न धर्मे न पराक्रमे । न त्रिवर्गे न नैपुण्ये न रूपादौ न भेषजे ॥३७
न स्त्रीगर्भे न गमने न देहमलसम्प्लवे । नास्थिरन्ध्रे न च प्रेम्णि न प्रमाणेषु लोमसु ॥३८
शूद्रब्राह्मण्योर्भेदो मृग्यमाणोऽपि यत्नतः । नेक्ष्यते सर्वधर्मेषु संहतैस्त्रिदशैरपि ॥३९
उक्तमात्रा विसम्भूतिर्विचारक्रमकारिभिः । वृद्धवृन्दारकाधीशैरप्रघृष्यमिदं वचः ॥४०

न ब्राह्मणाश्चन्द्रमरीचिशुभ्रा न क्षत्रियाः किंशुकपुष्पवर्णाः ।
न चेह वैश्या हरितालतुल्याः शूद्रा न चाङ्गारसमानवर्णाः ॥४१

समर्थन में कोई भी कारण संभव नहीं है । यद्यपि जाति नित्य मानी गई है पर उसके अध्ययन में कोई महत्त्वपूर्ण विशेषता नहीं देखी जाती है और वह जो विशेषता होती है वह वेदारम्भादि संस्कार से भी संभव नहीं है । शरीर भी संस्कार की महत्त्ता के प्रभाव एवं भौतिक (पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश से बनी) होने के नाते ब्राह्मण होने में कारण नहीं है क्योंकि उसके सभी तत्त्व पृथक-पृथक रहने

पादप्रचारैस्तनुवर्णकेशैः सुखेन दुःखेन च शोणितेन ।
त्वङ्मांसमेदोस्थिरसैः[१] समानाश्चतुष्प्रभेदा हि कथं भवन्ति ।।४२
वर्णप्रमाणाकृतिगर्भवासवाग्बुद्धिकर्मेन्द्रियजीवितेषु ।
बलत्रिवर्गामयभेषजेषु न विद्यते जातिकृतो विशेषः ।।४३
स एक एवात्र पतिः प्रजानां कथं पुनर्जातिकृतः प्रभेदः ।
प्रमाणदृष्टान्तनयप्रवादैः परीक्ष्यमाणो विघटत्वमेति ।।४४
चत्वार एकस्य पितुः सुताश्च तेषां सुतानां खलु जातिरेका ।
एवं प्रजानां हि पितैक एवं पित्रैकभावान्न च जातिभेदः ।।४५
फलान्यथोदुम्बरवृक्षजातेर्यथाग्रमध्यान्तभवानि यानि ।
वर्णाकृतिस्पर्शरसैः समानि तथैकतो जातिरतिप्रचिन्त्या ।।४६
ये कौशिकाः काश्यपगौतमाश्च कौण्डिन्यमाण्डव्यवशिष्ठगोत्राः ।
आत्रेयकौत्साङ्गिरसः सगर्गा मौद्गल्यकात्यायनभार्गवाश्च ।।४७
गोत्राणि नानाविधजातयश्च भ्रातृस्नुषामैथुनपुत्रभावाः ।
वैवाहिकं कर्म न वर्णभेदः सर्वाणि शिल्पानि भवन्ति तेषाम् ।।४८
ये चान्ये[२] पण्डिताः प्राहुर्देवब्राह्मणतां नराः । तेषां दुर्दृष्टितिमिरमपनीयानुकम्प्य च ।।४९
न्यायाञ्जनौषधैर्दिव्यैः परिणामसुखावहैः । उपनीतैः प्रयत्नेन सुदृष्टिं संविदध्महे ।।५०

चलने, शरीर के रंग, केश, दुःख-सुख, रक्त, चमड़े, मांस, मेदा हड्डी और रस में समानता होने के कारण (मनुष्यों में) चार प्रकार (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र) का भेद कैसे हो सकता है ।४२। जब कि रंग, लम्बाई-चौडाई, शरीर-रचना, गर्भ में निवास, वाणी, बुद्धि, कर्मेन्द्रिय (वाक् हाथ, पैर, गुदा एवं

मूर्तिमत्त्वाच्च नाशित्वं नाशित्वाच्छेषभूतवत्[१]। देहाधारनिविष्टानां ब्राह्मण्यं न प्रकल्प्यते ॥५१
एकैकोवयवस्तेषां न ब्राह्मण्यं समश्नुते । न चानेकसमूहेऽपि[२] सर्वथातिप्रसङ्गतः ॥५२
पृथिव्युदकवाय्वग्निपरिणामविशेषतः । देहतः सर्वभूतानां ब्राह्मणत्वप्रसङ्गतः ॥५३
देहस्य ब्राह्मणत्वं यैरतत्त्वज्ञैः प्रकल्प्यते । संस्कर्तॄणां शरीरस्य तेषां न ब्रह्मता भवेत् ॥५४
मृग्यमाणे प्रयत्नेन देहे तन्नोपलभ्यते । तस्मान्न देहे ब्राह्मण्यं नापि देहात्मकं भवेत् ॥५५
वर्णापसदचांडालश्वादादीनां[३] प्रसज्यते । यदि देहस्य विप्रत्वं भवद्भिरुपगम्यते ॥५६
देहशक्तिगुणैः क्षीणैः कायभस्मादिरूपवत् । तस्माद्देहात्मकेनैतद्ब्राह्मण्यं नापि कर्मजम् ॥५७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि षष्ठीकल्पे
ब्राह्मण्यविवेकवर्णनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।४१।

अथ द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः

ब्राह्मणसंस्कारविवेकवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

अपरैश्च सदाचारयोगयुक्तैर्मनीषिभिः । यदकारि महासत्त्वैः सुभाषितमिदं शृणु ॥१

मूर्तिमान होने के नाते नश्वर होती है और नश्वर होने के कारण यह देह भूत (पृथिव्यादि) की भाँति नष्ट हो जाती है इसलिए देह को ब्राह्मण कभी नहीं कहा जा सकता है ।५१। इसी प्रकार देह के एक-एक अंग या समस्त अंग (देह) को ब्राह्मण कहना उचित नहीं है ।५२। क्योंकि सर्वथा अति प्रसंग हो जायगा और पृथिवी आदि पाँच भूतों के परिणाम रूप देह होने के कारण सभी भूत ब्राह्मण कहे जायेंगे ।५३। अज्ञानियों ने देह को ब्राह्मण होना स्वीकार किया है संस्कार करने वाले की देह में ब्राह्मणत्व नहीं हो

बहुवनस्पतिशङ्खपिपीलिकाभ्रमरवारणजातिमुदाहरन् ।
गतिषु कर्ममितो नटवत्सदा भ्रमति जन्तुरलब्धसुदर्शनः ॥२
रूपैश्वर्यज्ञानकुलैर्विभवैर्वर्मितो भूत्वा धर्मपथं चेद्विजहासि ।
न वक्ष्ये व्रजन्भुवनानि त्वमटिष्यंस्तस्मादभिभस्मीभूते मद आत्मनः ॥३
जातिकुलरूपवयोवर्णानेकश्रुतमदान्धाः क्लीबाः । परत्र चेह च हितमप्यर्थं न पश्यन्ति ॥४
ज्ञात्वा भवपरिवर्ते जातीनां कोटिशतसहस्रेषु । हीनोत्तममध्यत्वं को जातिमदं बुधः कुर्यात् ॥५
नैकाञ्जातिविशेषानिन्द्रियनिर्वृत्तिपूर्वकान्सर्वान् । कर्मवशाद्गच्छत्यत्र कस्यैका शाश्वती जातिः ॥६
विद्वत्सदसि योऽप्याह संस्काराद्ब्राह्मणो भवन् । न्यायज्ञैः[1] स निराकार्यो वाक्यैर्न्यायानुसारिभिः ॥७
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । जातकर्म नामकर्म तथान्नप्राशनं च वै ॥८
चूडोपनयनं चास्य व्रतादेशस्तथैव च । समावर्तनमप्यन्यत्पाणिग्रहणमेव च ॥९
इत्येवमादिसंस्कारविधानैर्येऽतिसंस्कृताः । त एव ब्राह्मणा येषां नैरन्तर्येण[2] कामनाः ॥१०
यस्माद्वै ब्राह्मणा जाता ब्राह्मणैः कृतसंस्कृतैः । नायुः शक्तिर्हि कान्त्यादिविशेषो विद्यते स्फुटः ॥११
तौ वा ब्राह्मणगात्रोत्थौ संस्कृतासंस्कृतौ नरौ । इष्टानिष्टाप्त्यनाप्तिभ्यां न भिद्येते परस्परम् ॥१२

कहते हैं उनकी सुन्दर वाणियों को मैं बता रहा हूँ । सुनो ! उनका कहना है कि वह जीव, जिसे कभी किसी अच्छे (देवता तीर्थ आदि) का दर्शन नहीं प्राप्त है, भाँति-भाँति के वनस्पति, शंख, चींटी, भौंरे, हाथी आदि योनियों में कर्म वश नर की भाँति भ्रमण किया करता है। १-२। इसलिए रूप-रंग-ऐश्वर्य, ज्ञान और कुल एवं विभव से सुरक्षित होकर धार्मिक पथ का अनुसरण यदि तुम नहीं करते हो तो मैं नहीं कह सकता कि तुम्हें इस मद के नष्ट हो जाने पर चलते-फिरते किन-किन (नीच) लोकों में नहीं घूमना

ज्ञानाध्ययनमीमांसानियमेन्द्रियनिग्रहैः । विना संस्कारयोगेऽपि पुंसः शूद्रान्न भिन्नता ॥१३
संस्कारः क्रियमाणश्च न शूद्रे च प्रवर्तते । संस्कृताङ्गश्च[1] पापेभ्यो न पश्यति निवर्तते[2] ॥१४
विलासिनीभुजंगादिजनवन्मदविह्वलाः । व्यामुह्यन्ति सदाचाराद्ब्राह्मणत्वात्पतन्ति[3] च ॥१५
संस्कृतोऽपि दुराचारो नरकं याति मानवः । निःसंस्कारः सदाचारो भवेद्विप्रोत्तमः सदा ॥१६
मन्त्रपूतात्मसंस्कारयुक्तोऽपि प्लवते न तु । ब्राह्मण्यादविकल्पं स पश्चाद्दुश्चरितो नरः ॥१७
सामर्थ्यात्पतनं तस्माद्ब्राह्मण्यान्मुच्यते ध्रुवम् । दुरनुष्ठानसक्तानां पुंसां पुरुषपुङ्गवैः ॥१८
किं क्वचिद्दृष्टमेवैतत्किं वा स्पर्धाविदत्ययम् । तुल्यमुत्सहसे कर्तुमप्यदृष्टं तदा वद ॥१९
आचारमनुष्ठिन्तो व्यासादिमुनिसत्तमाः । गर्भाधानादिसंस्कारकलापरहिताः स्फुटम् ॥२०
विप्रोत्तमाः श्रियं प्राप्ताः सर्वलोकनमस्कृताः । बहवः कथ्यमाना ये कतिचित्तान्निबोधत ॥२१
जातो व्यासस्तु कैवर्त्याः श्वपाक्याश्च पराशरः । शुक्याः शुकः कणादाख्यस्तथोलूक्याः सुतोऽभवत् ॥२२
मृगीजोथर्षभृङ्गोपि वशिष्ठो गणिकात्मजः । मन्दपालो[4] मुनिश्रेष्ठो नाविकापत्यमुच्यते[5] ॥२३
माण्डव्यो मुनिराजस्तु मण्डूकीगर्भसम्भवः । बहवोऽन्येऽपि विप्रत्वं प्राप्ता ये पूर्ववद्द्विजाः ॥२४

वस्तु के) मिलने न मिलने में कोई भेद नहीं होता है।१२। इसी प्रकार संस्कार हीन पुरुष के ज्ञान अध्ययन, मीमांसा (विचार), नियम और इंद्रिय संयम में शूद्र की उन बातों से कोई विशेषता नहीं होती।१३। यद्यपि शूद्रों का संस्कार नहीं होता है तथापि संस्कार किये हुए (किसी ऊँची जाति) के शरीर के कोई भी अंग पाप-युक्त नहीं दिखाई देते हैं।१४। क्योंकि बिलासी और दुष्ट आदि लोगों की भाँति मदान्ध होकर (संस्कारी) पुरुष मोह में पड़कर सदाचार एवं ब्राह्मणत्वसे च्युत हो जाते हैं और संस्कार किये जाने पर भी दुराचारी होने के नाते नरक में जाते हैं। किन्तु संस्कार हीन पुरुष, सदाचारी एवं उत्तम (श्रेष्ठ) ब्राह्मण हो जाते हैं।१५-१६।

यच्चैतच्चारुचरितैरर्च्यमुच्चरितं वचः । तद्विचार्याचरन्नुच्चैराचारोपचितद्युतिः ॥२५
हरिणीगर्भसम्भूत ऋष्यशृङ्गो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥२६
श्वपाकीगर्भसम्भूतः पिता व्यासस्य पार्थिव । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥२७
उलूकीगर्भसम्भूतः कणादाख्यो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥२८
गणिकागर्भसम्भूतो वशिष्ठश्च महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥२९
नाविकागर्भसम्भूतो मन्दपालो महामुनिः । तपसा ब्राह्मणो जातः संस्कारस्तेन कारणम् ॥३०
वेदतन्त्रजसंस्कारकलापनिपुणैरपि । विद्यातपोधनबलादुत्कृष्टं लभ्यते फलम् ।३१
लब्धसंस्कारदेहाश्च महापातकिनो नराः । यस्मान्निवर्तते ब्रह्म तस्मात्साङ्केतिकं विदुः ॥३२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि
षष्ठीकल्पे ब्राह्मणसंस्कारविवेकवर्णनं नाम द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ।४२।

अथ त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

वर्णव्यवस्थावर्णनम्

ब्रह्मोवाच

किं चान्यदपरं यूयं वेदमन्त्रविदो जनाः । प्रष्टव्याः कस्य संस्कारे विशेषमुपगच्छत ॥१

इसलिए सुन्दर चरित्रों के नायक इन लोगों ने जो कुछ आदरणीय वचन कहा है उसके विचार पूर्वक तदनुकूल कार्य करने वाले तेजस्वी होते हैं ।२५। क्योंकि हरिणी के गर्भ से उत्पन्न होकर महामुनि शृङ्गी [illegible] किया अतः ब्राह्मण होने में संस्कार ही मुख्य हैं। राजन् ! इसी

किं देहस्योत येनासौ निसर्गमलिनः स्थितः । शुक्रशोणितसम्भूतः शमलोद्भवकीटवत् ॥२
निषेकादिश्मशानान्तैर्विविधैर्विधिविस्तरैः । देहिनोऽतिशयं केचिदुपगच्छन्ति मानवाः ॥३
तेषां गूढमनः कायवाग्विदुष्टैः सुचेष्टितैः । असंयतमनुष्याणां पक्षोऽयं दूष्यते मया ॥४
वैदिकाखिलसंस्कारसारभूता द्विजातयः । सर्वकार्यकरान्सर्वान्वृषलानतिशेरते ॥५
चण्डकर्मा विकर्मस्थो ब्रह्महा गुरुतल्पगः । स्तेनो गोघ्नः सुरापाणः परस्त्रीरमणप्रियः ॥६
मिथ्यावादी मदोन्मत्तो नास्तिको वेदनिन्दकः । ग्रामयाजकनिर्ग्रन्थौ बहुदोषो दुरासदः ॥७
नि[1]षिद्धाचारसंसेवी चोरश्चाटो मदोद्धतः । धूर्तो नटः शठः पापी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥८
वाङ्मनः कायजैर्दुष्टैर्हता ये ब्राह्मणाधमाः । ते न शुद्धिं व्रजन्तीह अपि यज्ञशतैरपि[2] ॥९
शूद्राणां यान्यनिष्टानि सम्पद्यन्ते स्वभावतः । विप्राणामपि तान्येव निर्विघ्नानि भवन्ति न ॥१०
तस्मान्मन्त्रोऽग्निहोत्रं वा वेद्यां पशुवधोऽपि वा । हेतवो न हि विप्रत्वे शूद्रैः शक्या क्रिया यथा ॥११
ये चापि कर्मबन्धेन बद्धाः सीदन्ति जन्तवः । संसारानलसन्तापविक्लवीकृतमानसाः ॥१२
ते जन्ममरणाटव्यां सुखामृतपिपासवः । कृपणस्याश्रयेऽटन्तो लभन्ते नैव निर्वृतिम् ॥१३

क्या शरीर के जो स्वभावतः मल पूर्ण एवं विष्ठा से उत्पन्न कीड़े की भाँति शुक्र शोणित से बनी है ।२। या गर्भाधान आदि से लेकर श्मशान तक भाँति-भाँति के संस्कार से पूर्ण होने के नाते जीव के । अर्थात् कुछ लोगों का मत है कि संस्कार करने पर जीव द्वारा ब्राह्मणत्व प्राप्त होता है ।३। उन संयम न करने वाले मनुष्यों के मन, शरीर, और वाणियों में दुष्टता भरी रहती है, उनकी चेष्टाएँ भी दोष पूर्ण ही हुआ करती हैं । इसलिए इस कथन के द्वारा ही मैं उनके जीव वाले पक्ष का खण्डन करता हूँ ।४। द्विजाति (ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य) लोग समस्त वैदिक संस्कार के सार रूप हैं और इसीलिए वे (छोटे-बड़े) सभी कार्य करने वाले शूद्रों से श्रेष्ठ भी माने जाते हैं ।५। (किन्तु संस्कार सम्पन्न होने पर भी) ...

चतुर्वर्णा नरा ये तु तत्तद्वीर्ये नराधमा: । तेषां सर्वात्मना सर्वैर्धर्मैः साङ्कर्यमीक्ष्यते ।।१४
शूद्रविप्रादयो योनौ न भिद्यन्ते परस्परम् । सर्वधर्मसमानत्वात्संस्कारादि निरर्थकम् ।।१५
तदनुष्ठानवैधर्म्यवियोगमरणादिभिः । असेव्यसेवनैरन्यैः शूद्रविप्रादयः समाः ।।१६
बुद्धया शक्त्या स्वभावेन धर्मैर्जात्या[1] दिभिः श्रिया । कर्तव्यैः पुण्यपापाभ्यां शनैः[2] सर्वशरीरगैः ।।१७
बन्धनै रोधनैर्नानायातनोपायपीडनैः । दण्डैरदण्डकरणैर्विषादपरिवेदनैः ।।१८
सात्त्विकैः प्रतिधर्माद्यै राजसैश्चित्रवेष्टितैः । तामसैस्तापमोहाद्यैर्दूयमानाः पुनः पुनः ।।१९
श्लेष्ममारुतपित्ताद्यैर्महाबीभत्सदर्शनैः । क्वचिद्वृत्तिनिवृत्तिभ्याममृतानृतहिताहितैः ।।२०
अलङ्कारोपयोगेन मन्मथाद्यैर्विचेष्टितैः । धनलाभाशयानैकजन्तुसङ्घातपातनैः ।।२१
अधिसिद्धिर्गतिं याति नानाविधमनोरथैः । आत्मस्नेहपरद्वेषस्वीकृतद्रवरक्षणैः ।।२२
अतिक्षीबत्वसंक्षोभक्षुतक्षामक्षमामयैः । यातनोपायपैशुन्यशून्यत्वोपशमैस्तथा ।।२३
अप्रशस्तैरनुष्ठानैः समीपस्थापदः समाः । हिंसकाः प्राणिनः पापवितथालापभाषिणः ।।२४
साधूनांभाषकाः स्तेना निर्दयाः पारदारिकाः । नीचकर्मसमाचाराः सर्वभक्षाः पिशाचवत् ।।२५
दुष्कुलीना दुराचारा नृपाणामुपजीविनः । विप्रकार्या विकर्मस्थाधनिनो दुष्टचेतसः ।।२६
लुब्धका हरिणान्हत्वा वासं कृत्वा यथा वने । तथा खादन्ति पिशुना बहवश्च[3] क्रियावशात् ।।२७

चारों वर्णों (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं शूद्रों) में जितने मनुष्य हैं, वे एक दूसरे के वीर्य से उत्पन्न होने के नाते अधम हो गये हैं और उनमें सभी धार्मिक कार्यों द्वारा वर्ण सांकर्य दिखाई भी देता है ।१४। शूद्र और ब्राह्मण आदि की रचना में कोई भेद नहीं है अत: सभी धर्म समान होने के नाते संस्कार आदि व्यर्थ

वेदवादमधीयाना:[१] प्राणिघाताभिशंसिनः । पुष्णन्ति कपटैरर्थान्वेदविक्रयिणोऽधमाः ॥२८
मायिनो मत्सरग्रस्ता लुब्धा मुग्धा मदोद्धताः । चाटाः कार्पटिकाः क्रूराः कदर्याः कलहप्रियाः ॥२९
वाचाटदुष्टकुलटा अटन्तो भाटकैः सह । भण्डमान्या भटाटोपैः संक्रुद्धाः सुविलुण्ठकाः ॥३०
पर्यटा भाटका जीवाः कण्ठकश्लोकभाषिणः । विक्रीणते ह्यविक्रेयमभक्ष्यद्रव्यभक्षिणः ॥३१
शूद्रकर्मानुतिष्ठन्तो निस्तपास्ते नराधमाः । सेवाध्यापनवाणिज्यकृष्याद्यारम्भलम्भिताः ॥
गृह्णन्तः सम्पदो बाह्याद्द्रव्यधान्यधनादिकाः ॥३२
क्रोधादाभ्यन्तरान्दोषांस्तथा दुष्टमनोरथान् । अत्यजन्तो विशिष्टानां श्रेष्ठास्ते कचमर्दिनः ॥३३
नोपदेयानि वस्त्राणि नित्यमाददते द्विजाः । हापयन्ति न हेयानि कथं ते गुरवः क्षितौ ॥३४
दण्डिका दिण्डिका भण्डाश्चण्डाश्चण्डालचेष्टिता । वैतण्डकास्ते निघ्नन्ति यथा सिंहो मृगान्पशून् ॥३५
निर्ग्रन्थं मुनिमालोक्य मन्यमानाः समुन्नतम् । परिभूयावतिष्ठन्ते धिक्तान्रिक्तान्सवैरिणः ॥३६
तस्मात्संसारिकाः सत्त्वाश्रितक्लेशकलङ्किताः । दौःशील्यदौर्मनस्याद्यैस्तुल्यजातीयबन्धनात् ॥३७

दुराचारी, राजा के सेवक, विरुद्ध कर्म करने वाले, नीच कर्म में सदैव लीन रहने वाले, धनी, दुष्ट, जंगल में रहकर हरिणों का वध कर खाने वाले बहेलिये की भाँति अनेकों प्रकार के काम करने वाले चुगुल खोर भी अनेकों के विनाश करते हैं। वेद के अर्थवाद को पढ़ने वाले जीव वध के लिए सम्मति देने वाले ऐसे नीच पुरुष, जो वेद बेंचने वाले हैं, छल से अपना प्रयोजन सिद्ध करते हैं। उसी प्रकार मायावी मत्सरता से युक्त लोभी, मुग्ध, मदांध, विश्वासघाती, कषाय वस्त्र पहिनने वाले, क्रूर कदर्य, झगड़ालू, अत्यन्त बोलने वाले, दुष्टकुल का साथ करने वाले भौरों के साथ घूमने वाले आडम्बर के नाते भाँड़ों द्वारा सम्मानित क्रोधी चोर।१७-३०। किराये की सवारी से चारो ओर घूमने वाले, कंठस्थ श्लोकों का हर (सगर्व) उच्चारण

शूद्रां प्ररोचते विप्रो रागिर्णी मैथुनं प्रति । सा कामदुःखविगमे गर्भं धत्ते समागमे ।।३८
कामकामातुराभ्यस्तु रोचन्ते शूद्रमानवाः । मैथुनं प्रति ब्राह्मण्ये तेऽपि तासां सुखावहाः ।।३९
ये तु जात्यादिभिर्भिन्ना गवाश्वोष्ट्रमतङ्गजाः । ते विजातिषु नो गर्भं कुर्वतेऽपि सुखार्थिनः ।।४०
अनड्वानेव गोरेव कामं पुष्णाति सङ्गमे । घोटकाश्च रतिं सम्यक्कुर्वते वडवासु च ।।४१
पतिं करभमेवाप्य करभी रमते मुदा । गजमेव पतिं लब्ध्वा सुखं तिष्ठति हस्तिनी ।।४२
तिर्यग्जातिः स्त्रिया साकं कुर्वाणाऽपि हि मैथुनम् । न तस्याः कुरुते गर्भं नरो नापि सुखासिकाम् ।।४३
तिरश्चा सह कुर्वाणा मैथुनं मनुजाङ्गना । नाधत्ते तत्कृतं गर्भं न युक्तं मैथुनं तयोः ।।४४
नैवं कश्चिद्विभागोस्ति मैथुने स्त्रीमनुष्ययोः । येन संक्षीयते भेदः प्रस्फुटं द्विजशूद्रयोः ।।४५
वेदपाठच्छलेनायं न क्रियाभिः प्रपद्यते । बहुभिर्जडसङ्घातैरविशिष्टे पदेऽहनि ।।४६
देहे देहिनि चामुष्मिन्नशुचावनवस्थिते । रागद्वेषादिभिर्दोषैरधिकं परिपीडिते ।।४७
कुलालचक्रवद्भ्रान्तमानसे विषयार्णवे । घोरदुःखभयाक्रान्ते समाजेऽनीश्वरात्मनि ।।४८
जन्ममृत्युजराशोकानिष्टयोगाग्निपीडिते । हीनसत्त्वशरीरादौ न विशेषो विभाव्यते ।।४९
तस्मान्मनुष्यभेदोऽयं सङ्केतबलनिर्मितः । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणासङ्गाद्ब्राह्मणी चोपसेवते ।।५०

शूद्र स्त्री को चाहता है और वह स्त्री उसके समागम कामपीड़ा समाप्त होने पर गर्भधारण करती है।३८। उसी प्रकार काम पीडित ब्राह्मणी भी भोग करने के लिए शूद्र को अत्यन्त चाहती है ओर वे उन्हें सुख भी प्रदान करते हैं। इससे शूद्र भी ब्राह्मण के समान ही हैं।३९। जिस प्रकार गाय, घोड़े, ऊँट, हाथी जिनकी जाति पृथक्-पृथक् है, वे अपने से भिन्न दूसरी जाति वाले को चाहते हुए भी उसके

पतिं त्यक्त्वा मुखास्वादलालसैर्मदलालसैः । आसेव्यते विटं गत्वा बन्धकी चेटकैरपि ॥५१
ब्राह्मण्यात्प्रच्यवन्तेऽन्ये महापातकसेविताः । व्यलीककल्पनैवैषा तस्माज्जात्यादिकल्पना ॥५२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि षष्ठीकल्पे
वर्णव्यवस्थावर्णनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।४३।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

वर्णविभागविवेकवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

हेयोपादेयतत्त्वज्ञास्त्यक्तान्यायपथागमाः । जितेन्द्रियमनोवाचः सदाचारपरायणाः ॥१
नियमाचारवृत्तस्था हितान्वेषणतत्पराः । संसाररक्षणोपायक्रियायुक्तमनोरथाः ॥२
सम्यग्दर्शनसम्पन्नाः समाधिस्था हतक्रुधः । स्वाध्यायभक्तहृदयास्त्यक्तसङ्गा विमत्सराः ॥३
विशोका विमदाः शान्ता सर्वप्राणिहितैषिणः । सुखदुःखसमालोका विविक्तस्थानवासिनः ॥४
व्रतोपयुक्तसर्वाङ्गा धार्मिकाः पापभीरवः । निर्ममा निरहङ्कारा दानशूरा दयापराः ॥५
सत्यब्रह्मविदः शान्ता सर्वशास्त्रेषु निष्ठिताः । सर्वलोकहितोपायप्रवृत्तेन स्वयंभुवा ॥६

पर भी (सदाचारिणी) ब्राह्मणी ब्राह्मण कहलाती है पर मुख के स्वाद (चटोरापन) या मस्ती में आकर पति का त्याग कर जार पुरुष से सम्भोग कराने तथा व्यभिचारिणी होने पर नौकर चाकर आदि सभी लोगों से भोग करने पर वह ब्राह्मणत्व से च्युत भी हो जाती है।५०-५१। इसी भाँति अन्य महापातक करने

वागीश्वरेण देवेन नाभेयेन भवच्छिदा । ब्रह्मणा कृतमर्यादास्त एवं ब्राह्मणाः स्मृताः ॥७
महातपोधनैरार्यैः सर्वसत्त्वाभयप्रदैः । सर्वलोकहितार्थाय निपुणं सुप्रतिष्ठितम् ॥८
बृहत्वाद्भगवान्ब्रह्मा नाभेयस्तस्य ये जनाः । भक्त्यासक्ताः प्रपन्नाश्च ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिताः ॥९
क्षत्रियास्तु क्षतत्राणाद्वैश्या वार्ताप्रवेशनात् । ये तु श्रुतेर्द्रुतिं प्राप्ताः शूद्रास्तेनेह कीर्तिताः ॥१०
ये चाचाररताः प्राहुर्ब्राह्मण्यं ब्रह्मवादिनः । ते तु फलं प्रशंसन्ति यत्सदा मनसेप्सितम् ॥११
क्षमा दमो दया दानं सत्यं शौचं धृतिर्घृणा । मार्दवार्जवसन्तोषानहङ्कारतपःशमाः ॥१२
धर्मो ज्ञानमपैशुन्यं ब्रह्मचर्यममूढता । ध्यानमास्तिक्यमद्वेषो वैराग्यं च शमात्मता ॥१३
पापभीरुत्वमस्तेयममात्सर्यमतृष्णता । नैःसङ्ग्यं गुरुशुश्रूषा मनोवाक्काय संयमः ॥१४
य एवम्भूतमाचारमनुष्ठिन्ति मानवाः । ब्राह्मण्यं पुष्कलं तेषां नित्यमेव प्रवर्धते ॥१५
ते स्वमतास्वादलब्धवर्णाचारा महौजसः । सर्वशास्त्राविरोधेन पवित्रीकृतमानसाः ॥१६
सज्जनाभिमताः प्राज्ञाः पुराणागमपण्डिताः । गीतगीतागमाचाराः स्मृतिकाराः पठन्ति च ॥१७
मन्वन्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः । वर्णाश्रमाचारकृतं कर्म सिद्ध्यत्यनुत्तमम् ॥१८
संसिद्धायां तु वार्तायां ततस्तेषां स्वयं प्रभुः । मर्यादां स्थापयामास यथारब्धं परस्परम् ॥१९
ये वै परिगृहीतारस्तेषां सत्त्वबलाधिकाः । इतरेषां क्षतत्राणान्स्थापयामास क्षत्रियान् ॥२०

ब्राह्मण हैं, ऐसा कहा है ।१-७। उसी प्रकार महातपस्वी तथा सभी जीवों को अभय प्रदान करने वाले आर्यों ने भी समस्त लोकों के कल्याण के निमित्त इस मर्यादा को भली भाँति सुदृढ़ एवं निश्चित कर दिया है ।८। इस प्रकार वृहत् होने के नाते ब्रह्मा और उस महान् पुरुष की नाभि से उत्पन्न होने के कारण [illegible]

उपतिष्ठन्ति ये तान्वै याचन्तो नर्मदाः सदा । सत्यब्रह्म सदाभूतं वदन्तो ब्राह्मणास्तु ते ॥२१
ये चान्येप्यबलास्तेषां वैश्यकर्मणि संस्थिताः । कीलानि नाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ॥
वैश्यानेव तु तानाह कीनाशान्वृत्तिमाश्रितान् ॥२२
शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये नराः । निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च शूद्रांस्तानब्रवीत्तु सः ॥२३
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परस्परम् । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥२४
शमस्तपो दमः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥२५
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥२६
कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥२७
योगस्तपो दया दानं सत्यं धर्मश्रुतिर्घृणा । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥२८
शिखा ज्ञानमयी यस्य पवित्रं च तपोमयम् । ब्राह्मण्यं पुष्कलं तस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥२९
यत्र वा तत्र वा वर्णे उत्तमाधममध्यमाः । निवृत्तः पापकर्मभ्यो ब्राह्मणः स विधीयते ॥३०
शूद्रोऽपि शीलसम्पन्नो ब्राह्मणादधिको भवेत् । ब्राह्मणो विगताचारः शूद्राद्धीनतरो भवेत् ॥३१
न सुरां सन्धयेद्यस्तु आपणेषु गृहेषु च । न विक्रीणाति च तथा सच्छूद्रो हि स उच्यते ॥३२
यद्येका स्फुटमेव जातिरपरा कृत्यात्परं भेदिनी । यद्वा व्याहृतिरेकतामधिगता यच्चान्यधर्मं ययौ ॥

कहलायेंगे और जो क्षत्रियों के यहाँ आकर उन्हें प्रसन्न कर याचना करते हैं और सत्य रूपी ब्रह्म की नित्यता का प्रचार करते हैं वे ब्राह्मण कहे जाते हैं ।२०-२१। जो लोग निर्बल होते हुए भी वैश्य कर्म करने में संलग्न होकर पृथिवी की गहरी जुताई आदि कृषि एवं व्यापार करते हैं वे वैश्य और शोक ग्रस्त एवं दीन हीन दशा में वर्तमान रहते हुए भी उपरोक्त तीनों वर्णों की जो सेवा करते हैं तथा निस्तेज एवं अल्प

एकैकाखिलभावभेदनिधनोत्पत्तिस्थितिव्यापिनी ।
किं नासौ प्रतिपत्तिगोचरपथं यायाद्विभक्त्या नृणाम् ।।३३

श्री भविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि षष्ठीकल्पे वर्णविभागविवेकवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।४४।

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

कार्तिकेयवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

इदं श्रुणु मयाख्यातं तर्कपूर्वमिदं वचः । युष्माकं संशये जाते कृते वै जातिकर्मणोः ।।१
पुनर्वच्मि निबोधध्वं समासान्न तु विस्तरात् । संसिद्धिं यान्ति मनुजा जातिकर्मसमुच्चयात् ।।२
सिद्धिं गच्छेद्यथा कार्यं दैवकर्मसमुच्चयात् । एवं संसिद्धिमायाति पुरुषो जातिकर्मणोः ।।३
इत्येवमुक्तवान्पूर्वं शिष्याणां बोधने पुरा । योगीश्वरी महातेजाः समासान्न तु विस्तरात् ।।४

सुमन्तुरुवाच

इति पृष्टः पुरा ब्रह्मा ऋषीन्प्रोवाच भारत । सवितर्कमिदं वाक्यं विप्रर्षे जातिकर्मणोः ।।५

भेद मरण, उत्पत्ति तथा स्थिति में व्याप्त रहने वाली यह मानवी जाति इन्हें दिखाई नहीं दे रही है जो मनुष्यों में ब्राह्मण, क्षत्रिय आदि जाति द्वारा विभाजन करने के लिए तैयार रहते हैं ।३३

तस्मात्त्वया महाबाहो न कार्यो विस्मयो नृप । कार्तिकेयं प्रति सदा देवानां दुर्विदा गतिः ॥६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि षष्ठीकल्पे
कार्तिकेयवर्णनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।४५।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

ब्रह्मपर्ववर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ । सुपुण्येयं पापहरा शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥१
स्नानदानादिकं सर्वं यस्यामक्षय्यमुच्यते । येऽस्यां पश्यन्ति गाङ्गेयं दक्षिणापथमाश्रितम् ॥२
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः । तस्मादस्यां सदा पश्येत्कार्त्तिकेयं नृपोत्तम ॥३
पूजयन्ति गुहं येऽस्यां नराभक्तिसमन्विताः । प्राप्येह ते सुखान्कामान्गच्छन्तीन्द्रसलोकताम् ॥४
यस्तु कारयते वेश्म सुदृढं सुप्रतिष्ठितम् । दार्वं शैलमयं चापि भक्त्या श्रद्धासमन्वितः ॥
गाङ्गेयं यानमारुह्य गच्छेद्गाङ्गेयसद्म वै ॥५
सम्मार्जनादि यः कर्म कुर्याद्गुहगृहे नरः । ध्वजस्यारोपणं राजन्स गच्छेद्रुद्रसद्म वै ॥६
चन्दनागरुकर्पूरैर्यश्च पूजयते गुहम् । गजाश्वरथयानाढ्यं सैनापत्यमवाप्नुते ॥७

संदेह न करो क्योंकि देवताओं की गति दुर्ज्ञेय होती है ।६

श्री भविष्य महापराण में ब्राह्मपर्व के षष्ठी कल्प में कार्तिकेय वर्णन नामक

राज्ञां पूज्यः सदा प्रोक्तः कार्तिकेयो महीपते । कार्त्तिकेयमृते नान्यं राज्ञां पूज्यं प्रचक्षते ।।८
सङ्ग्रामं गच्छमानो यः पूजयेत्कृत्तिकासुतम् । स शत्रुं जयते वीर यथेन्द्रो दानवान्रणे ।।९
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेच्छङ्करात्मजम् । पूजमानस्तु तं भक्त्या चम्पकैर्विविधैर्नृप ।।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तदा गच्छेच्छिवालयम् ।।१०
तैलं षष्ठ्यां न भुञ्जीत न दिवा कुरुनन्दन । यस्तु षष्ठ्यां नरो नक्तं कुर्याद्धि भरतर्षभ ।।
सर्वपापैः स निर्मुक्तो गाङ्गेयस्य सदो व्रजेत् ।।११
त्रिकृत्वो दक्षिणामाशां गत्वा यः श्रद्धयान्वितः । पूजयेद्देवदेवेशं स गच्छेच्छान्तिमन्दिरम् ।।१२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां षष्ठीकल्पे कार्त्तिकेयमाहात्मयवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।४६। ।इति षष्ठी कल्पः समाप्तः।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

शाकसप्तमीव्रतवर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

सप्तम्यां सोपवासस्तु नक्ताहारोऽपि वा भवेत् । सप्तम्यां देवदेवेन लब्धं स्वं रूपमादरात् ।।१

भाँति-भाँति की सवारी प्राप्त करते हुए सेना नायक होते हैं ।७। हे महीपते ! इसलिए कार्तिकेय का पूजन राजाओं को सदैव करना चाहिए क्योंकि कार्तिकेय से पृथक् अन्य कोई राजाओं का पूज्य है भी नहीं।८-९। इस प्रकार कार्तिकेय की पूजा करके जो मनुष्य युद्ध-स्थल में जाता है वह युद्ध में दानवों पर

अण्डेन सह जातो वै अण्डस्थो बुद्धिमाप्तवान् । अण्डस्थस्यैव दक्षेण भार्यां दत्त्वा स्वकां सुताम् ॥२
नाम्ना रूपेति रूपेण नान्या नारी तथा[1] भवेत् । अण्डस्थ एव सुचिरं स्थितो मार्तण्ड इत्यतः ॥३
दक्षाज्ञया विश्वकर्मा वपुरस्य प्रकाशयन् । प्रकाशतस्ततो नाम तस्य जातं नराधिप ॥
अण्डस्थस्यैव सञ्जातो यमुना यम एव च ॥४
दाक्षायणी तस्य भार्या वैराग्यात्तनुमध्यमा । चिन्तयामास सा देवी दुःखान्निर्वेदमागता ॥५
अहो तेजोमयं रूपं कान्तस्य कान्तिमत् । न चास्य किञ्चित्पश्यामि अङ्गं तेजोविमोहितम् ॥६
शुभं कनकतुल्यं मे रूपं कान्तं सुकान्तिमत् । साम्प्रतं श्यामतां यातं दग्धमेतस्य तेजसा ॥७
तस्मात्तप्स्ये तपश्चाहं गत्वा वै उत्तरान्कुरुन् । स्वां छायामत्र निक्षिप्य भयाच्छापस्य रूपिणी ॥८
निक्षिप्योवाच तां बालां मा चास्मै वै वदिष्यसि । एवं सा निश्चयं कृत्वा गता वै उत्तरान्कुरुन् ॥९
स्वरूपं तत्र निक्षिप्य वडवारूपधारिणी । चचार सा मृगैः सार्धं बहून्वर्षगणान्नृप ॥१०
असावपि च मार्तण्डश्छायां भार्याममन्यत् । शनिं च तपतीं चैव द्वे अपत्ये च जज्ञिवान् ॥११
अथ च्छायात्मापत्यानि स्नेहेन परिपालयेत् । नातिस्नेहेन चापश्यद्यमुनां यममेव च ॥१२

अण्डस्थ रह कर ही उन्होंने उत्तम ज्ञान भी प्राप्त किया था तथा इसी अवस्था में इन्हें दक्ष प्रजापति ने अपनी रूपा नाम की पुत्री जिसके समान सुन्दरी और कोई अन्य स्त्री नहीं थी, पत्नी रूप में प्रदान किया था । एवं अधिक समय तक अण्डे में रहने के नाते इनका नाम मार्तण्ड भी हुआ ।२-३। हे नराधिप ! दक्ष की आज्ञा पाकर विश्वकर्मा ने इनके शरीर को प्रकाशित किया और प्रकाशित होने के नाते ही इनका (सूर्य) ऐसा नाम पड़ा । अण्डस्थ ही रहकर इन्होंने अपनी स्त्री से यमुना और यम नाम की दो सन्तानें

अथ ताभ्यां विवादोऽभूदादित्यदुहित्रोर्द्वयोः । ते उभे विवदन्त्यौ तु परस्परमसम्मतम् ॥
यमुना तपती चोभे निम्नगे सम्बभूवतुः ॥१३
यमोऽपि यमुनाभ्राता छायया ताडितो भृशम् । पादमुद्यम्य तस्या वै तस्थौ सम्मुख एव सः ॥१४
छाया शशाप तं रोषाद्यस्मात्पादोद्यतो मम। तस्मात्ते कर्म बीभत्सं प्राणिनां प्राणहिंसनम् ॥१५
भविष्यति चिरं मूढ आचन्द्रार्कं न संशयः । पादं च यदि भूमौ त्वमिमं संस्थापयिष्यसि ॥१६
कृमयो भक्षयिष्यन्ति मच्छापकलुषीकृतम् ॥१७
तेषां विवदमानानां मार्तण्डोऽभ्यागमत्ततः । यमोऽप्याह महात्मानं मार्तण्डं लोकपावनम् ॥१८
तात नित्यमियं चापि क्रूरभावेन पश्यति । न चास्याः सुसमा दृष्टिरस्मास्वस्तीति लक्ष्यते ॥१९
प्रोवाचाथ स तां छायां मार्तण्डो भृशकोपनः । [1]समे अपत्ये किं मूढे समत्वं नानुपश्यसि ॥२०
यमः प्रोवाच पितरं नेयं माता पितर्मम । मातुश्छाया त्वियं पापा शप्तोऽहमनया पितः ॥
यमुना तपती वृत्तं तत्सर्वं विन्यवेदयत् ॥२१
अथ प्रोवाच मार्तण्डो मा[2] ते पादो महीतले । मांसं रुधिरमादाय कृमयो यान्तु भूतलम् ॥२२
यमुनायाश्च यत्तोयं गङ्गातुल्यं भविष्यति । नर्मदायास्तपत्याश्च समं पुण्येन वै द्विज ॥२३

यमुना और तपती नाम की दो लड़कियों में कलह (झगड़ा) आरम्भ हुआ जिसके परिणाम स्वरूप झगड़ती हुई उन दोनों ने आपस में एक दूसरे से विरुद्ध होकर नदी का रूप धारण किया।१२-१३। पश्चात् यमुना का भाई यम भी छाया द्वारा अत्यन्त पीटे जाने पर उसके सामने जाकर उसे अपने पैर उठाकर मारने के लिए तैयार हुआ। इस पर अत्यन्त क्रुद्ध होकर छाया ने उसे शाप किया कि मुझे मारने के लिए तूने अपना पैर उठाया है इसलिए तुम्हारा कर्म वीभत्स प्राणियों की जीव हिंसा ही होगा। हे

विन्ध्यस्य दक्षिणेनेह तपती प्रवहिष्यति । तत्सायुज्यतया सार्धं गङ्गा यास्यति शोभना ॥२४
गङ्गामासाद्य यमुना गङ्गा सैव भविष्यति । सौरसौम्ये उभे पुण्ये सर्वपापप्रणाशने ॥२५
[1]सौरी च वैष्णवी चोभे महापापभयापहे । त्वं पुत्र लोकपालत्वं ब्रह्मणोऽज्ञां सभाजयन् ॥
अद्यप्रभृति च्छायेयं स्वदेहस्था भविष्यति ॥२६
एवं संस्थाप्य स्वां भार्यामपत्यानि तथैव च । आजगाम सकाशं वै दक्षस्याह च कारणम्[2] ॥
दक्षो विज्ञाय तत्सर्वं मार्तण्डमिदमाह वै ॥२७
रूपं न पश्यती तुभ्यं सा भार्या उत्तरान्गता ॥२८
रूपं ते प्रकटिष्यामि यदि शक्ष्यसि वेदनाम् । असौ प्रोवाच शक्ष्येऽहं प्रकाशी कुरु मे वपुः ॥२९
अथ सस्मार तक्षाणं स्मृत एवाजगाम सः । प्रोवाच दक्षस्तक्षाणं मार्तण्ड वै प्रकाशय ॥३०
तक्षा प्रोवाच मार्तण्डं वेदना विसहिष्यसे । विसहिष्येथ प्रोवाच तक्षाणं दक्षचोदितः ॥३१
अथ तक्षा प्रकाशं वै तस्य रूपं विभावसौ । मुखादारभ्य पादान्तं ततक्षकरणैः स्वकैः ॥
किरणैस्तुद्यमानेषु तस्याङ्गेषु पुनः पुनः । क्षणेक्षणे मूर्छयति मार्तण्डो वेदनातुरः ॥३२
तस्य शापभयात्तक्षा पादौ गुल्फादियावतः । चकाराथो निराकारा अङ्गुल्यो न प्रकाशयत् ॥३३

विंध्य पर्वत के दक्षिण तपती का प्रवाह होगा और उससे मिली हुई गंगा प्रवाहित होगी ।२४। गंगा का संगम प्राप्त कर यमुना गंगा के रूप में हो जायगी तथा ये दोनों सौर-सौम्य पुण्य रूप एवं सभी पापों का नाश करने वाली होंगी ।२५। इस प्रकार सौरी (यमुना) और वैष्णवी (गंगा) दोनों ही महान् पापों का नाश करेंगी । हे पुत्र ! ब्रह्मा की आज्ञा से तू लोकपाल हो जाओगे और छाया की स्थिति आज से अपनी

पर्याप्तं तक्षकर्मेदं वेदना मम बाधते । तक्षा प्रोवाच मार्तण्डं वेदनां जहि गोपते ॥३४
करवीरस्य पुष्पाणि रक्तचन्दनमेव च । करादारभ्य गात्राणि विलिम्पे देहजानि ते ॥३५
तत्तत्कृतं तथा तेन स रुजं त्यक्तवान्रविः । अतश्चेमानि चेष्टानि मार्तण्डस्येह भूपते ॥३६
करवीरस्य पुष्पाणि तथा वै रक्तचन्दनम् । इदमाह पुरा देवो ह्यनूरोरग्रतो नृप ॥३७
करवीरस्य पुष्पाणि रक्तचन्दनमेव हि । इतिहासपुराणाभ्यां सुपर्णगुग्गुलं तथा ॥३८
यः प्रयच्छति मे भक्त्या स मे प्राणान्प्रयच्छति । तस्मान्न देयमन्यन्मे भक्तियुक्तेन जानता ॥३९
मार्तण्डस्याण्डजं तेजो गृहीत्वा किल भारत । चकार वज्रमजरं[1] शत्रुलेखादिनाशनम् ॥४०
मार्तण्डः परितुष्टोऽभूल्लब्ध्वा रूपं गतव्यथः । जगाम स कुरून्वेगात्स्वभार्यादर्शनोत्सुकः ॥४१
मृगमध्यगतां दृष्ट्वा वडवारूपधारिणीम् । अश्वरूपं ततः कृत्वा स्वभार्यामधिरुह्य सः ॥
अवासृजत्स्वकं तेजो वेगेनारुह्य सोऽश्ववत् ॥४२
परपुरुषाशङ्कया सा स्थिता देवस्य संमुखी । तेजोनासापुटाभ्यां तु युगपत्साक्षिपत्पुनः ॥४३
तत्र जातौ देवभिषजौ नासत्यावश्विनाविति । रेतसोऽन्ते तुरेवन्तो विरोचनसुतो महान् ॥४४
तपती शनिश्च सार्वणिश्छायापत्यानि वै विदुः । यमुना यमश्च पूर्वोक्तौ संज्ञा[2] याश्च तथात्मजौ ॥४५

विश्वकर्मा से कहा—बस यह अब बहुत हो चुका इसे समाप्त करो क्योंकि मुझे अत्यन्त दुःख हो रहा है ।३३-३४। विश्वकर्मा ने कहा—घबड़ायें नहीं। रक्तचन्दन (देवी चन्दन) और कनेर के फूल इन दोनों का लेप तुम्हारे शरीर में किये देता हूँ, इससे अभी दुःख का शमन हो जायेगा। विश्वकर्मा के वैसा करने पर सूर्य का समस्त दुःख नष्ट हो गया। हे भूपते ! इसलिए ये वस्तुएँ सूर्य को अत्यन्त प्रिय हैं।३५-३६ हे नृप ! पहले समय में भी सूर्य ने अरुण के सामने इन्ही वस्तुओं के विषय में कहा था ।३७। कनेर

भार्या लब्धा वपुर्दिव्यं तथा पुत्राश्च भारत । सप्तम्यां देवदेवस्य सर्वमेवमिदं यतः ॥
अनेन कारणेनेष्टा सदा देवस्य सप्तमी ॥४६
सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुञ्जीत यो नरः। कृत्वोपवासं षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक् ॥४७
दत्त्वा सुसंस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः समन्वितम् । देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः ॥४८
यावज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतरच्चमेतच्चरेदिति । तस्य श्रीर्विजयश्चैव त्रिवर्गश्चापि वर्धते ॥४९
मृतश्च स्वर्गमायाति[1] विमानवरमास्थितः । सूर्यलोके स रमते मन्वन्तरणान्बहून् ॥
इह चागत्य कालान्ते नृपः शान्ति समन्वितः ॥५०
पुत्रपौत्रैः परिवृतो दाता स्यान्नृपतिश्चिरम् । भुनक्ति हि धरां राजन्विग्रहैश्चाजितः परैः ॥५१
ये नरा राजशार्दूल शाकाहारेण सप्तमीम् । उपोष्य लब्धं तत्तीर्थं पित्र्यं वै राजसंज्ञिकम् ॥५२
कुरुणा तव पूर्वेण शाकाहारेण सप्तमीम् । धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं कृतं तस्य विवस्वता ॥५३
सप्तमी नवमी षष्ठी तृतीया पञ्चमी नृप । कामदास्तिथयो ह्येता इहैव नरयोषिताम् ॥५४
सप्तमी माघमासे तु नवम्याश्वयुजे मता । षष्ठी भाद्रपदे धन्या वैशाखे तु तृतीयिका ॥५५
पुण्या भाद्रपदे प्रोक्तापञ्चमी नागपञ्चमी । इत्येतास्तेषु मासेषु विशेषास्तिथयः स्मृताः ॥५६
शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा यश्च भक्त्या समन्वितः। दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती ॥५७

हे भारत ! सूर्य को सप्तमी तिथि में ही स्त्री पुत्र और सुन्दर शरीर की प्राप्ति हुई है, इसी लिए सूर्य को सप्तमी अत्यन्त प्रिय है ।४६। इस प्रकार जो पुरुष पंचमी में एक बार भोजन करके षष्ठी में उपवास एवं सप्तमी की रात में साग एवं उत्तम भक्ष्य पदार्थ सूर्य और ब्राह्मणों को अर्पित करते हुए स्वयं भी मौन होकर भोजन करता है एवं जीवन पर्यंत इस व्रत को इसी भाँति करता रहता है उसकी भी विजय होती है

कार्तिके शुक्लपक्षस्य ग्राह्येयं कुरुनन्दन । चतुर्भिर्वापि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् ॥५८
अगस्त्यकुसुमैश्चात्र पूजा कार्या विभावसोः । विलेपनं कुङ्कुमं तु धूपश्चैवाप राजितैः ॥५९
स्नानं च पञ्चगव्येन तमेव प्राशयेत्ततः । नैवेद्यं पायसं चात्र देवदेवस्य कीर्तितम् ॥६०
तदेव देयं विप्राणां शाकं भक्ष्यमथात्मना । शुभशाकसमायुक्तं भक्ष्यपेयसमन्वितम् ॥६१
द्वितीये पारणे राजञ्छुभगन्धानि यानि वै । पुष्पाणि तानि देवस्य तथा श्वेतं च चन्दनम् ॥६२
अगुरुश्चापि धूपोऽत्र नैवेद्यं गुडपूपकाः । स्नानं कुशोदकेनात्र प्राशनं गोमयस्य तु ॥६३
तृतीये करवीराणि तथा रक्तं च चन्दनम् । धूपानां गुग्गुलश्चात्र प्रियो देवस्य सर्वदा ॥६४
शाल्योदनं तु नैवेद्यं दधिमिश्रं महामते । तमेव ब्राह्मणानां च भक्ष्यलेह्यसमन्वितम् ॥
कालशाकेन च विभो युक्तं दद्याद्विचक्षणः ॥६५
गौरसर्षपकल्केन स्नानं चात्र विदुर्बुधाः । तस्यैव प्राशनं धन्यं सर्वपापहरं शुभम् ॥६६
तृतीये पारणस्यान्ते महद्ब्राह्मणभोजनम् । श्रवणं च पुराणस्य वाचनं चापि शस्यते ॥६७
दैवस्य पुरतस्तात ब्राह्मणानां तथाग्रतः । ब्राह्मणाद्वाचकाच्छ्राव्यं नान्यवर्णसमुद्भवात् ॥
अथ तान्ब्रह्मणान्सर्वान्भक्त्या शक्त्या च पूजयेत् ॥६८
वाचकस्यामले राजन्वाससी सन्निवेदयेत् । वाचके पूजिते देवः सदा तुष्यति भास्करः ॥६९

भोजन करे ।५७। यह व्रत कार्तिक शुक्ल पक्ष से आरम्भ करना चाहिए । हे कुरुनंदन ! इसी प्रकार चार मास का व्रत रहकर अन्त में पारण करे तो वह प्रथम पारण कहा जाता है ।५८। इसमें अगस्त्य के फूल अपराजिता के फूल से सूर्य की पूजा करते हुए कुंकुम का लेपन एवं धूप प्रदान भी करना चाहिए ।५९। ... नैवेद्य एवं शरीर का भोजन अर्पित करे और यही उत्तम

करवीरं यथेष्टं तु तथा रक्तं च चन्दनम् । यथेष्टं गुग्गुलं तस्य यथेष्टं पायसं सदा ॥७०
यथेष्टा मोदकास्तस्य यथा वै ताम्रभाजनम् । यथेष्टं च घृतं तस्य यथेष्टो वाचकः सदा ॥
पुराणं च यथेष्टं वै सवितुः कुरुनन्दन ॥७१
इत्येषा सप्तमी पुण्या शाकाह्वा गोपतेः सदा । यामुपोष्य नरो भक्त्या भाग्यवांश्च[1] प्रजायते ॥७२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे शाकसप्तमीव्रतवर्णनंनाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।४७।

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

आदित्यमाहात्म्यवर्णनम्

शतानीक उवाच

विस्तराद्वद विप्रेन्द्र सप्तमीकल्पमुत्तमम् । महाभाग्यं च देवस्य भास्करस्य महात्मनः ॥१

सुमन्तुरुवाच

अत्रैवाहुर्महात्मानः सम्वादं पुण्यमुत्तमम् । कृष्णेन सह सत्त्वेन स्वपुत्रेण महीपते ॥२
भक्त्या प्रणम्य विधिवद्वासुदेवं जगद्गुरुम् । इहामुत्र हितं शांबः[2] पप्रच्छ ज्ञानमुत्तमम् ॥३
जातो जन्तुः कथं दुःखैर्जन्मनीह न बाध्यते । प्राप्नोति विविधान्कामान्कथं च मधुसूदन ॥४

करवीर (कनेर) का फूल, रक्तचन्दन, गुग्गुल, खीर, लड्डू, ताँबें का पात्र, घी और वक्ता (कथावाचक) एवं सूर्य पुराण का पाठ यथेष्ट होना चाहिए ।७०-७१। सूर्य की शाक नाम की इस सप्तमी में भक्तिपूर्वक

परत्र स्वर्गमाप्नोति सुखानि विविधानि च । अनुभूयोचितं कालं कथं मुक्तिमवाप्नुते ।।५
दृष्ट्वैवं मम निर्वेदो जातो व्याधिर्जनार्दन । दृष्ट्वेमं जीविताशापि रोचते न हि मे क्षणम् ।।६
किं त्वेवमकृतार्थोऽस्मि यन्मे प्राणा न यान्ति हि । संसारे न पतिष्यामि जराव्याधिसमन्विते ।।७
येनोपायेन तन्मेऽद्य प्रसादं कुरु सुव्रत । आधिव्याधिविनिर्मुक्तो यथाहं स्यां तथा वद ।।८

वासुदेव उवाच

देवतायाः प्रसादोऽन्यः सर्वस्य परमो मतः । उपायः शाश्वतो नित्य इति मे निश्चिता मतिः ।।९
अनुमानागमाद्यैश्च सम्यगुत्पादिता मया । कदाचिदन्यथा कर्तुं धीयते केनचित्क्वचित् ।।१०
प्रसादो जायते तस्य सम्यगाराधनक्रिया । यदा तां च समुद्दिश्य कृता तद्वेदिना तथा ।।११
विशिष्टा देवता सम्यग्विशिष्टेनैव देहिना । आराधिता विशिष्टं च ददाति फलमीहितम् ।।१२

शाम्ब उवाच

अस्तित्वे न च सन्देहः केषाञ्चिद्देवतां प्रति । नास्तीति निश्चयोऽन्येषां विशिष्टास्त्वं कथाः कुरुः ।।१३

वासुदेव उवाच

सिद्धं तु देवतास्तित्वमागमेषु बहुष्वथ । प्रमाणमागमो यस्य तस्यास्तित्वं च विद्यते ।।१४
अनुमानेन वाप्यद्य तदस्तित्वं प्रसाध्यते । प्रमाणमस्ति यस्येदं सिद्धायस्येह चास्तिता ।।१५

मनोरथ को सफल करता है ।२-४। अर्थात् स्वर्ग प्राप्त करने पर उसे अनेक भाँति के सुख तथा सांसारिक मुक्ति कैसे प्राप्त होगी ।५। हे जनार्दन ! इस प्रकार (सांसारिक) जीवों को देख कर मुझे महान रोग हो गया है और विरक्ति सी हो गयी है । यहाँ तक कि मुझे अब एक क्षण का जीवन भी अच्छा नहीं लग रहा

प्रत्यक्षेणापि चास्तित्वं देवतायां प्रसाध्यते । तच्चावश्यं प्रमाणं च दृष्टं सर्वशरीरिणाम् ।।१६
यदि नामा विविक्तास्तु तिर्यग्योनिगता अपि । नोत्पद्यते तथा ह्यस्ति व्यवहारो यथा स्थितः ।।१७

शाम्ब उवाच

प्रत्येक्षेणोपलभ्यन्ते सम्यग्वै यदि देवताः । अनुमानागमाभ्यां च तदर्थं न प्रयोजनम् ।।१८

वासुदेव उवाच

प्रत्यक्षेणोपलभ्यन्ते न सर्वा देवताः क्वचित् । अनुमानागमैर्गम्याः सन्ति चान्याः सहस्रशः ।।१९

शाम्ब उवाच

या चाक्षगोचरा काचिद्विशिष्टेष्टफलप्रदा । तामेवादौ ममाचक्ष्व कथयिष्यस्यथापराम् ।।२०

वासुदेव उवाच

प्रत्यक्षं देवता सूर्यो जगच्चक्षुर्दिवाकरः । तस्मादभ्यधिका काचिद्देवता नास्ति शाश्वती ।।२१
यस्मादिदं जगज्जातं लयं यास्यति यत्र च । कृतादिलक्षणः कालः स्मृतः साक्षाद्दिवाकरः ।।२२
ग्रहनक्षत्रयोगाश्च राशयः[१] करणानि च । आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ वायवोऽनलः ।।२३

अनुमान प्रमाण वाले का भी अस्तित्व माना ही जाता है ।१५। इस भाँति प्रत्यक्ष प्रमाण द्वारा देवताओं का अस्तित्व तो सिद्ध ही है क्योंकि उस प्रमाण को सभी लोग देखते हैं और इसीलिए वह आवश्यक प्रमाण कहा गया है ।१६। पशु पक्षी आदि योनियों में प्राप्त जीव को सामान्य विशेष विवेचन की शक्ति नहीं होती है उसी भाँति अल्प शक्ति वाले को (पुरुष को) भी किसी विशिष्ट व्यक्ति के अस्तित्व व्यवहार का ज्ञान रखना महा कठिन है ।१७

शक्रः प्रजापतिः सर्वे भूर्भुवःस्वस्तथैव च । लोकाः सर्वे नगा नागाः सरितः सागरास्तथा ।।
भूतग्रामस्य सर्वस्य स्वयं हेतुर्दिवाकरः ।।२४
अस्येच्छया जगत्सर्वमुत्पन्नं सचराचरम् । स्थितं प्रवर्तते चैव स्वार्थे चानुप्रवर्तते ।।२५
प्रसादादस्य लोकोऽयं चेष्टमानः प्रदृश्यते । अस्मिन्नभ्युदिते सर्वमुदेदस्तमिते सति ।।
अस्तं यातीत्यदृश्येन किमेतत्कथ्यते मया ।।२६
तस्मादतः परं नास्ति न भूतं न भविष्यति । यो वै वेदेषु सर्वेषु परमात्मेति गीयते ।।२७
इतिहासपुराणेषु अन्तरात्मेति गीयते । बाह्यात्मैति सुषुम्णास्थः स्वप्नस्थो जाग्रतः स्थितः ।।२८
अस्तं यातीत्यदृष्टेन किमेतत्कथ्यते मया । तस्मादतः परं नास्ति न भूतं न भविष्यति ।।२९
यन्न वाह इति ख्यातः प्रेरकः सर्वदेहिनाम् । नानेन रहितं किञ्चिद्भूतमस्ति चराचरम् ।।३०
यो वेदैर्वेदविद्भिश्च विस्तरेणेह शक्यते । वक्तुं वर्षशतैर्नासौ शक्यः संक्षेपतो मया ।।३१
[1]तस्माद्गुणाकरः ख्यातः सर्वत्रायं दिवाकरः । सर्वेशः सर्वकर्तायं सर्वभर्तायमव्ययः ।।३२
जाता मत्स्यादयः सम्यग्गतिमन्तो महेश्वरात् । मण्डलव्यतिरिक्तं च जानामि परमार्थतः ।।३३
तथास्य मण्डलं कृत्वा[2] यो ह्येनमुपतिष्ठते । प्रातः सायं च मध्याह्ने स याति परमां गतिम् ।।३४
किं पुनर्मण्डलस्थं यो जपते परमार्थतः । विविधाः सिद्धयस्तस्य भवन्ति न तदद्भुतम् ।।३५

आदि ये सभी सूर्य द्वारा ही निष्पन्न होते हैं ।२३-२४। इन्हीं की इच्छा द्वारा यह समस्त संसार जिसमें चर अचर की सृष्टि है उत्पन्न हो कर अपने-अपने कार्यों में प्रवृत्त होता है ।२५। इस प्रकार इन्ही की प्रसन्नता वश संसार की समस्त चेष्टायें उत्पन्न होती हैं अर्थात् इनके उदय से सबका उदय एवं अस्त होने से सब का

मण्डले च स्थितं देवं देहे चैनं व्यवस्थितम् । स्वबुद्ध्यैवमसम्मूढो यः पश्यति स पश्यति ॥३६
ध्यात्वैवं[१] पूजयेद्यस्तु जपेद्यो जुहुयाच्च यः । सर्वान्प्राप्नुयात्कामान्गच्छेद्धर्मध्वजं तथा ॥३७
तस्मात्त्वमिह दुःखानामन्तं कर्तुं यदीच्छसि । इहामुत्र च भोगानां भुक्तिं मुक्तिं च शाश्वतीम् ॥३८
आराधयार्कमर्कस्थो मन्त्रैरिह तदात्मनि । अङ्गैर्वृतं वृते चैव स्थाने शास्त्रेण शोधिते ॥३९
कवचेन च सङ्गुप्ते सर्वतोऽस्त्रेण रक्षिते । एवं प्राप्स्यसि यत्नेन सर्वदा फलमीप्सितम् ॥४०
दुःखमाध्यात्मिकं नेह तथा चैवाधिभौतिकम् । आधिदैविकमत्युग्रं न भविष्यति ते सदा ॥४१
न भयं विद्यते तेषां प्रपन्ना ये दिवाकरम् । इहामुत्र सुखं तेषामच्छिद्रं जायते सुखम्[२] ॥४२
सूर्येणेदं ममोद्दिष्टं साक्षाद्यज्ज्ञानमुत्तमम् । आराधितेन विधिवत्कालेन बहुजा तथा ॥४३
प्राप्यते परमं स्थानं यत्र धर्मध्वजः स्थितः । एतत्संक्षिप्तमुद्दिष्टं क्षिप्रसिद्धिकरं परम् ॥
यथा नान्यदतोऽस्तीति स्वयं सूर्येण भाषितम् ॥४४
उपायोऽयं समाख्यातस्तव संक्षेपतस्त्विह । यस्मात्परतरो नास्ति हितोपायः शरीरिणाम् ॥४५

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यमाहात्म्यवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।४८।

है ।३५। मंडल में इस देव को अपने देह के भीतर स्थिर अपनी बुद्धि द्वारा जो ज्ञानी जानता है, वही वास्तव में इन्हें जानता है ।३६। इस प्रकार जो इनका ध्यान कर पूजन, जप एवं हवन करताहै उसके सभी मनोरथ सफल होते हैं एवं धर्म ध्वज (भगवान्) को प्राप्त होता है ।३७। इसलिए यदि तुम्हें भी दुःखों का

अथैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सूर्यमाहात्म्यवर्णनम्

वासुदेव उवाच

अथार्चनविधिं वक्ष्ये धर्मकेतोरनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं विघ्नघ्नं दुरितापहम् ॥१
सूर्यमन्त्रैः पुरः स्नातो यजेत्तेनैव भास्करम् । यतस्ततः प्रवक्ष्यामि स्नानमादौ समासतः ॥२
आचान्तस्तमुपालभ्य मुद्रया शुचिशुद्धया । कृत्वा नीराजनं पुत्र संशोध्य च जलं ततः ॥३
स्नानाद्धृदयपूतेन[1] मन्त्रेण मत्कुलोद्वह । उत्थायाचम्य तेनैव वाससी परिधाय च ॥४
द्विराचम्याथ सम्प्रोक्ष्य तनुं सप्ताक्षरेण च । उत्थायाचम्य तेनैव रवेः कृत्वार्घ्यमेव च ॥५
दत्त्वा तेन जपित्वा तं स्वकं ध्यात्वार्कवद्धृदि । गत्वा चायतनं शुभ्रमार्कमार्कीं तनुं यजेत् ॥६
पूरकं कुम्भकं कृत्वा रेचकं च समाहितः । कृत्वोङ्कारेण दोषांस्तु हन्यात्कायादिसम्भवान् ॥७
वायव्याग्नेयमाहेन्द्रवारुणीभिर्यथाक्रमम् । किल्बिषं वारुणाद्भिश्च हन्यात्सिद्ध्यर्थमात्मनः ॥८
शोषणं दहनं स्तम्भं प्लावनं च यथाक्रमात् । वाय्वग्नीन्द्रजनाख्याभिर्धारणाभिः कृते सति ॥९

अध्याय ४९

सूर्य माहात्म्य वर्णन

वामदेव बोले—धर्म के केतु (ध्वजा) रूपी सूर्य के पूजन की विधि, जो उत्तम, समस्त मनोरथ

ध्यात्वा विशुद्धमात्मानं प्रणमेदर्कमास्थितम् । देहं तेनैव सञ्चिन्त्य पञ्चभूतमयं परम् ॥१०
सूक्ष्मं स्थूलं तथाक्षाणि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च । विन्यस्याङ्गानि खादीनि हृदाद्यानि हृद्यादिषु ॥११
खस्वाहा हृदयं भानोः खमर्काय शिरस्तथा । उल्का स्वाहा शिखार्कस्य यै च हुं कवचं परम् ॥
खां फडस्त्रं च संहाराश्चादितः प्रणवः कृतः ॥१२
स पूर्वे प्रणवस्याथो मन्त्रकर्मप्रसिद्धये । एभिर्जलं त्रिधा जप्त्वा स्नानद्रव्याणि तेन च ॥१३
सम्प्रोक्ष्य पूजयेत्सूर्यं गन्धपुष्पादिभिः शुभैः । ततो मूर्तिषु सर्वासु रात्रावग्नौ प्रपूजयेत् ॥१४
प्राक्पश्चिमोदगभ्यग्रां प्रातः सायं निशासु वै । सप्ताक्षरेण सन्मन्त्रं ध्यात्वा च पद्मकर्णिकाम् ॥१५
आदित्यमण्डलान्तस्थं तत्र देहं प्रकल्पयेत् । प्रभामण्डलमध्यस्थं ध्यात्वा देहं यथा पुरा ॥
सर्वलक्षणसम्पूर्णं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् ॥१६
रक्तैर्गन्धैश्च पुष्पैश्च चरुभिर्बलिभिस्तथा । रक्तचन्दनमिश्रैर्वा वस्त्रैरावरणैः शुभैः ॥१७
आवाहनादिकर्माणि रक्षां तु हृदयेन च । तच्चित्तश्च सदा कुर्याज्ज्ञात्वा कर्मक्रमं बुधः ॥१८
कृत्वा चावाहनं मन्त्रैरेकत्र स्थापनं ततः । यावद्यागावसानं तु सान्निध्यं तत्र कल्प्य च ॥१९
दत्त्वा पाद्यादिकां पूजां शक्त्या वार्घ्यं निवेद्य च । जपित्वा विधिवद्ध्यात्वा ततो देवीं विसर्जयेत् ॥२०
एष कर्म क्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमात् । प्रवक्ष्यामि जपस्थानं पद्मेशावरणे तथा ॥२१

अपने में स्थित सूर्य को प्रणाम करे और उसी भाँति उनकी पांच भौतिक शरीर का ध्यान करें ।१०। ध्यान करते समय सूक्ष्म या स्थूल (शरीर) आँख एवं अपने अपने स्थानों में प्रत्येक अंगों इन्द्रियों और हृदय आदि की कल्पना करते हुए ओंकार पूर्वक मंत्रों के उच्चारण 'ख स्वाहा' से हृदय, 'खं अर्काय स्वाहा, से शिर, 'उल्काय स्वाहा' से शिखा,

आदित्यं कर्णिकासंस्थं दलेष्वङ्गानि पूर्वशः । सोमादीन्राहुपर्यंतान्ग्रहांश्चैवोदगादितः ।।२२
मूर्तिमल्लोकपालांश्च क्रमादावरणेष्वथ । तदस्त्राणि च रक्षार्थं स्वमन्त्रैः पूजयेत्क्रमात् ।।२३
प्रणवैश्चाभिधानैश्च चतुर्थ्यां ह्यभियोजितैः । सर्वेषां कथिता मन्त्रा मुद्राश्च कथयाम्यतः ।।२४
व्योममुद्रा रतिः पद्मा महाश्वेतास्त्रमेव च । पञ्चमुद्राः समाख्याताः सर्वकर्मप्रसिद्धये ।।२५
उत्तानौ तु करौ कृत्वा अङ्गुल्यो ग्रथिताः क्रमात् । तर्जनीं यन्ति यावत्ताः समे वाधोमुखे स्थिते ।।२६
तर्जन्यो[१] मध्यमस्यैव ज्येष्ठाग्रे वानुगोपरि । मुद्रेयं सर्वमुद्राणां व्योम मुद्रेति कीर्तिता ।।
।।२७
सर्वकर्मसु योगोऽयं तथा स्थानं प्रकल्पते
पद्मवत्प्रसृताः सर्वा महाश्वेता रवेः स्मृता । जवसंनिहितो नित्यं रथारूढो रविः स्मृतः ।।२८
हस्तावूर्द्धमुखौ कृत्वा वामाङ्गुष्ठेन योजितौ । द्रव्याणां शोधने योज्या रक्षार्थं च विशेषतः ।।२९
अनया मुद्रया सर्वं रक्षितं शोधितं भवेत् । अर्घ्यं दत्वा प्रयोक्तव्या पूजान्ते च विशेषतः ।।३०
जपध्यानावसाने च यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः । अनेन विधिना नित्यं जपेदब्दमतन्द्रितः ।।३१
स लभेतेप्सितान्कामानिहामुत्र न संशयः । रोगार्तो मुच्यते रोगाद्धनहीनो धनं लभेत् ।।३२
राज्यभ्रष्टो लभेद्राज्यमपुत्रः पुत्रमाप्नुयात् । प्रज्ञामेधासमृद्धीश्च चिरं जीवति मानवः ।।
।।३३
सुरूपां लभते कन्यां कुलीना पुरुषो ध्रुवम्
सौभाग्यं स्त्री कुलीनापि कन्या च पुरुषोत्तमम् । अविद्यो लभते विद्यामित्युक्तं भानुना पुरा ।।३४
नित्ययागः स्मृतो ह्येष धनधान्यसुखावहः । प्रजापशुविवृद्धिश्च निष्कामस्यापि जायते ।।३५

दलों में उनके अंगों (सहचरों) को पूर्व आदि दिशाओं में क्रमशः स्थापित करे पश्चात् चन्द्र आदि से लेकर

तदैकः स्तूयते स्वर्गे शब्दयते च नरोत्तमः । भक्त्या तं पूजयेद्यस्तु नरः पुण्यतरः सदा ।।३६
इह वै कामिकं प्राप्य ततो गच्छेन्मनोः पदम् । द्विजस्तस्य प्रसादेन तेजसा बुधसन्निभः ।।३७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सूर्यमाहात्म्यवर्णनं नामैकोनपञ्चशत्तमोऽध्यायः ।४९।

अथ पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सप्तमीमाहात्म्यवर्णनम्

वासुदेव उवाच

नैमित्तिकं ततो वक्ष्ये यज्ज्ञात्वा च समासतः । सप्तम्यां ग्रहणे चैव संक्रान्तिषु विशेषतः ।।१
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां हविर्भुक्त्वैकदा दिवा । सम्यगाचम्य सन्ध्यायां वारुणं प्रणिपत्य च ।।२
इन्द्रियाणि च संयम्य कृतं ध्यात्वा स्वपेदधः । दर्भशय्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः सुसंयतः ।।३
ततः सन्ध्यामुपास्याथ पूर्वोक्तं च मनुं जपेत् । जुहुयाच्च तदा वह्निं सूर्याग्नी परिकल्प्य च ।।४
सूर्याग्निकरणं वक्ष्ये तर्पणं च समासतः । अर्चनागारमुल्लिख्य प्रविश्यार्च्य जनैर्जनम् ।।५
प्रक्षिप्यास्तीर्य दर्भश्च पात्राद्यालभ्य च क्रमात् । पवित्रं द्विकुशं कृत्वा साग्रं प्रादेशसम्मितम् ।।६

पशुओं की वृद्धि प्राप्त होती है ।३५। स्वर्ग में वही एक ख्याति प्राप्त राजा कहा जाता है । इस प्रकार भक्ति पूर्वक जो उनका पूजन करता है वह सदैव अधिक पुण्यात्मा होता है ।३६। तथा इस लोक में अपनी कामनाओं की सफलता प्राप्त कर (स्वर्ग में) मनु पद प्राप्त करता है । उनकी प्रसन्नतावश द्विज लोग बुध के समान तेजस्वी होते हैं ।३७

तेन पात्राणि सम्प्रोक्ष्य संशोध्याथ विलोक्य च । उदगग्रे स्थिते पात्रे प्रज्वाल्याथोल्मुकेन च ॥७
पर्यग्निकरणं कृत्वा तथाज्योत्यवनं त्रिधा । परिमृज्य स्रुवार्द्रोंश्च दर्भैः सम्प्रोक्षयेत्ततः ॥८
जुहुयात्प्रोक्ष्य तान्वह्नौ तत्रार्कं पूर्ववद् व्रजेत् । अभूमौ स्थितपात्रेण विष्टरेण तु पाणिना ॥
दानेन यदुशार्दूल नान्तरिक्षे स्थले क्वचित् ॥९
दक्षिणेन स्रुवं गृह्य जुहुयात्पावकं बुधः । हृदयेन क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः पूर्वचोदिताः ॥१०
अर्कादारभ्य संज्ञार्थं दद्यात्तूष्णीं हुतिं स्थितः । वरुणाय शतैर्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत् ॥११
यथाशक्त्या तु विप्रेभ्यः प्रदद्यात्खण्डवेष्टकान् । दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या प्राप्नोति याचितं फलम् ॥१२
एवं वै फाल्गुने सूर्यं चैत्रे वैशाख एव च । वैशाखे मासि धातारमिन्द्रं ज्येष्ठे यजेद्रविम् ॥१३
आषाढे श्रावणे मासि नभं भाद्रपदे यमम् । तथाश्वयुजि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्तिके यजेत् ॥१४
मार्गशीर्षे च मित्रं च पौषे विष्णुं यजेद्यदि । संवत्सरेण यत्प्रोक्तं फलमिष्टं दिनेदिने ॥
तत्सर्वमाप्नुयात्क्षिप्रं भक्त्या श्रद्धान्वितो व्रती ॥१५
एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वैं काञ्चनं रथम् । सप्तभिर्वाजिभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम् ॥१६
आदित्यप्रतिमां मध्ये शुद्धहेम्रा कृतां शुभाम् । रत्नैरलङ्कृतां कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम् ॥१७

अग्रभाग हो तथा वह प्रादेश मात्र का हो उसी द्वारा (यज्ञ) पात्रों का प्रोक्षण, संशोधन और (पिघलाये हुए घी का) निरीक्षण करके उत्तर की ओर किये हुए पात्र (आज्यस्थाली) में रखे । पश्चात् जलती हुई एक समिधा से उसे प्रज्वलित करे ।६-८। उपरान्त अग्नि का आज्यस्थाली द्वारा एक प्रदक्षिणा कर व्यस्त हाथ के अंगूठे और कनिष्ठा के द्वारा घी का तीन बार उत्प्लावन (ऊपर को धीरे से उछालना) रूपक्रिया

तस्मिन् रथवरे कृत्वा सारथिं चाग्रतः स्थितम् । वृतं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्मासाधिपात्मभिः॥१८
मध्ये कृत्वा स्वमाचार्यं पूजयित्वा यथाश्रुतिः । सञ्चिन्त्यादित्यवर्णं वै वस्त्ररत्नादिनार्हयेत् ॥१९
एवं मासाधिपान्विप्रान्सम्पूज्याथ निवेदयेत् । आचार्याय रथं छत्रं ग्रामं गाश्च महीं शुभाम् ॥२०
अश्वान्मासाधिपेभ्यस्तु द्वादशभ्यो निवेदयेत् । एवं भक्त्या यथाशक्त्या हेमरत्नादिभूषणम् ॥२१
दत्त्वा तस्य नमस्कृत्य व्रतं पूर्णं निवेदयेत् । अत ऊर्ध्वं न दोषोऽत्र व्रतस्याकरणेष्वपि ॥२२
एवमस्त्वति विप्रेन्द्रैः सहाचार्यः पुनः पुनः । बह्वीश्चैवाशिषो दत्त्वा प्रवदेत्प्रीयतामिति ॥२३
आदित्यो येन कामेन त्वया आराधितो व्रतैः । तुभ्यं ददातु तं कामं सम्पूर्णं भवतु व्रतम् ॥२४
आचार्यान्विप्ररूपैस्तु प्रविष्टो भास्करः स्वयम् । दास्यत्येव परं कर्तुमित्युक्तं भानुना स्वयम् ॥२५
विप्रेभ्यो गुणवद्भ्यश्च निस्वेभ्यश्च विशेषतः । दीनान्धकृपणेभ्यश्च शक्त्या दत्त्वा च दक्षिणाम् ॥
ब्राह्मणान्भोजयित्वा च व्रतमेतत्समापयेत् ॥२६
कृत्वैवं सप्तमीमब्दं राजा भवति धार्मिकः । पुरुषः स्त्री भवेद्राज्ञां तादृशामथ वल्लभा ॥२७
शतयोजनविस्तीर्णं निःसपत्नमकण्टकम् । निष्पन्नमण्डलं भुङ्क्ते साग्रं वर्षशतं सुखी ॥२८
वित्तहीनोऽपि यो[1] भक्त्या कृत्वा ताम्रमयं रथम् । दद्याद्व्रतावसाने तु कृत्वा सर्वं यथोदितम् ॥
सोऽशीतियोजनं भुक्ते विस्तीर्णं मण्डलं नृपः ॥२९

स्थापित करके उस रथ के अग्रभाग पर सारथी की भी स्थापना करे। इसी प्रकार बारह मास के अधिपति रूप में बारह ब्राह्मणों की जिसके मध्य में आचार्य स्थित हों वस्त्र एवं रत्नों द्वारा पूजा करके उन्हें तथा आचार्य को वे प्रतिमाएँ आदि समर्पित करे। रथ, छत्र, ग्राम, गायें और भूमि का दान आचार्य को तथा उन मासों के अधीन ब्राह्मणों को घोड़े प्रदान करे। और भक्तिपूर्वक सुवर्ण और रत्नों के आभूषण

एवं पिष्टमयं योऽपि वित्तहीनः करोति ना । आषष्टियोजनं भुङ्क्ते दीर्घायुर्नीरुजः सुखी ॥
सूर्यलोके च कल्पान्तं यावत्स्थित्वेदमाप्नुयात् ॥३०
मनसापि च यो भक्त्या यजेदर्कमतन्द्रितः । सर्वावस्थासु सोऽप्यत्र व्याधिभिर्मुच्यते भृशम् ॥३१
आपदो न स्पृशयन्त्येनं नीहारा इव भास्करम् । किं पुनर्व्रतसम्पन्नं भक्तं[1] मन्त्रैश्च रक्षितम् ॥३२
यत एवं ततो ज्ञात्वा विधानं कल्पचोदितम् । सुखेन फलसिद्ध्यर्थं कुर्यात्सर्वमशेषतः ॥३३
इत्येतत्कथितं साम्ब पुरा सूर्येण मे शुभम् । कल्पोऽयं प्रथमे कल्पे सर्वदा गोपितो मया ॥३४
अनेन विधिना वत्स विशुद्धेनान्तरात्मना । भानुमाराधयेत्क्षिप्रं यदीच्छेत्फलमुत्तमम् ॥३५
मयास्यैव प्रसादेन प्राप्ताः पुत्राः सहस्रशः । असुरा निर्जिताश्चैव सुराः सर्वे वशीकृताः ॥३६
त्वयाप्ययं गोपितव्यः कल्पः सूर्यस्य सम्मतः । प्रसादादस्य कल्पस्य सदा सन्निहितो रविः ॥
चक्रेऽस्मिन्निर्जिता येन सुरा सुरनरोरगाः ॥३७
यदिनाधिष्ठितं चक्रमिदं सूर्यांशुभिः स्वयम् । सततं स्यात्प्रभायुक्तं कथमध्याहतं भवेत् ॥३८
अहमेतं जपन्नित्यं यजन्ध्यायंश्च शक्तितः । जातोऽस्मि सर्वकामानां पूज्यः श्रेष्ठश्च तेजसा ॥३९
त्वमभ्यस्यैव मनसा वाचा वा कर्मणापि वा । कुरु भक्तिमनेनैव विधिना फलसिद्धये ॥४०
शृणुयाद्भक्तियुक्तो यो नरः श्रद्धासमन्वितः । विधानमादितः पुत्र सप्तमीं कुरुते च यः ॥४१

दीर्घायु, आरोग्य समेत सुखी जीवन प्राप्त होता है तथा अन्त में एक कल्प तक सूर्य का निवास भी प्राप्त होता है ।२९-३०। इस प्रकार जो मनुष्य भक्ति पूर्वक दत्तचित्त होकर सूर्य की केवल मानसिक पूजा करता है तो उसे भी सभी अवस्थाओं में स्वस्थ जीवन प्राप्त हो जाता है ।३१। और सूर्य को नीहार

सेह[1] प्राप्याऽखिलं काममारोग्यं च जयं तथा । भार्गव्या परया युक्तो गच्छेद्वैरोचनं सदः ॥४२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सप्तमीमाहात्म्यवर्णनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।५०।

अथैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

महासप्तमीव्रतवर्णनम्

वासुदेव उवाच

माघस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चम्यां मत्कुलोद्वह । एकभक्तं सदाख्यातं षष्ठ्यां नक्तमुदाहृतम् ॥१
सप्तम्यामुपवासं तु केचिदिच्छन्ति सुव्रत । षष्ठ्यां केचिद्वदन्तीह सप्तम्यां पारणं किल ॥२
कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पूजयेद्भास्करं बुधः । रक्तचन्दनमिश्रैस्तु करवीरैश्च सुव्रत ॥३
गुग्गुलेन महाबाहो संयावेन च सुव्रत । पूजयेद्देवदेवेशं शङ्करं[2] भास्करं रविम् ॥४
एवं हि चतुरो मासान्माघादीन्पूजयेद्रविम् । आत्मनश्चापि शुध्दर्थं प्राशनं गोमयस्य च ॥५
स्नानं च गोमयेनेह कर्तव्यं चात्मशुद्धये । ब्राह्मणान्दिव्यभौमांश्च भोजयेच्चापि शक्तितः ॥६
ज्येष्ठादिष्वथ मासेषु श्वेतचन्दनमुच्यते । श्वेतानि चापि पुष्पाणि शुभगन्धान्वितानि वै ॥७

सभी प्रकार की सफलता आरोग्य, विजय और पूर्व लक्ष्मी की प्राप्ति होती है, तथा कालान्तर में सूर्य के भवन को प्राप्ति होती है ।४१-४२

श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्म पर्व के सप्तमी कल्प में सप्तमी माहात्म्य वर्णन नामक

कृष्णागरुस्तथा धूपो नैवेद्यं पायसं स्मृतम् । तेनैव ब्राह्मणांस्तुष्टान्भोजयेच्च महामते ॥८
प्राशयेत्पञ्चगव्यं तु स्नानं तेनैव पुत्रक । कार्तिकादिषु मासेषु अगस्तिकुसुमैः स्मृतम् ॥९
पूजयेन्नरशार्दूल धूपैश्चैवापराजितैः । नैवेद्यं गूडपूपास्तु तथा चेक्षुरसं स्मृतम् ॥१०
तेनैव ब्राह्मणांस्तात भोजयस्व स्वशक्तितः । कुशोदकं प्राशयेथाः स्नानं च कुरु शुद्धये ॥११
तृतीये पारणास्यान्ते माघे मासि महामते । भोजनं तत्र दानं च द्विगुणं समुदाहृतम् ॥१२
देवदेवस्य पूजा च कर्तव्या शक्तितो बुधैः । रथस्य चापि दानं तु रथयात्रा तु सुव्रत ॥१३
व्रतस्य प्राप्तिहेतोर्वै कर्तव्या विभवे सति । दानं स्वर्णरथस्येह यथोक्तं विभवे सति ॥
इत्येषा कथिता पुत्र रथाह्वा सप्तमी शुभा ॥१४
महासप्तमी विख्याता महापुण्या महोदया । यामुपोष्य धनं पुत्रान्कीर्तिं विद्यामवाप्नुयात् ॥१५
तथाखिलं कुवलयं चन्द्रेण च समोर्चिषा ॥१६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे महासप्तमीव्रतवर्णनं नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।५१।

अथ द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सूर्यपूजावर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

इत्युक्त्वा भगवान्देवः शङ्खचक्रगदाधरः । अन्तर्धानं गतो वीरं शाम्बस्येह प्रपश्यतः ॥१

ही संतुष्ट करना चाहिए ।७-८। इसमें पञ्चगव्य द्वारा स्नान और उसी का प्राशन करना बताया गया

शाम्बोऽपि कृत्वा विधिवत्सप्तमीं रथसप्तमीम्। आदिभिर्व्याधिभिर्मुक्तो जगामाशु स्वमन्दिरम्॥२

शतानीक उवाच

रथयात्रा कथं कार्या रथः कार्यः रथं रवेः। केनेह मर्त्यलोकेषु रथयात्रा प्रवर्तिता॥३

सुमन्तुरुवाच

इममर्थं पुरा पृष्टः पद्मयोनिः प्रजापतिः। रुद्रेण कुरुशार्दूल आसीनः काञ्चने गिरौ॥४
पद्मासनं पद्मयोनिं सुखासीनं प्रजापतिम्। प्रणम्य शिरसा देवो रुद्रोवाचमुदैरयत्॥५

श्रीरुद्र उवाच

य एष भगवान्देवो भास्करो लोकभास्करः। कथमेष भ्रमेद्देवो रथस्थो विमलः सदा॥६

ब्रह्मोवाच

यथा दिवि भ्रमेत्तात रथारूढो रविः सदा। तथा ते वर्तयिष्येऽहं रथं चास्य त्रिलोचन॥७
रथेन ह्येकचक्रेण पञ्चारेण त्रिणाभिना। हिरण्मयेन कान्तेन अष्टबन्धैकनेमिना॥८
चक्रेण भास्वता चैव दिवि सूर्यः प्रसर्पति। दशयोजनसाहस्रो विस्तारोऽप्यस्य कथ्यते॥९
त्रिगुणा च रथोपस्थादीषा दण्डप्रमाणतः। युगमस्य तु विस्तीर्णमरुणो[१] यत्र सारथिः॥१०

देखते देखते अन्तर्धान हो गये।१। साम्ब ने भी विधि पूर्वक रथ सप्तमी वाली सप्तमी के व्रत आदि द्वारा शारीरिक रोगों से मुक्त होकर अपने मन्दिर को प्रस्थान किया।२।

प्रासङ्गः कांचनो दिव्यो युक्तः पवनगैर्हयैः । छन्दोभिर्वाजिरूपैस्तु यतश्चक्रं ततः स्थितैः ।।११
येनासौ पर्यटेद्व्योम्नि भास्वता तु दिवस्पतिः । अथैतानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु ।।१२
संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमम् । [1]नाभ्यस्तिस्रस्तु चक्रस्य त्रयः कालाः प्रकीर्तिताः ।।१३
आराः पञ्चर्तवस्तस्य नेम्यः षड्तवः स्मृताः । रथवेदी स्मृते तस्य अयने दक्षिणोत्तरे ।।१४
मुहूर्ता[2] इषवस्तस्य शम्याश्चास्य कलाः स्मृताः । तस्य काष्ठाः स्मृताः कोणा अक्षदण्डः क्षणाः स्मृताः ।।१५
निमेषाश्चास्य कर्षाः स्यादीषादण्डो लवाः स्मृताः । रात्रिर्वरूथो धर्मोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।।१६
युगाक्षिकोटी ते तस्य अर्थकामावुभौ स्मृतौ । अश्वरूपाणि च्छन्दांसि वहन्ते वामतो धुरम् ।।१७
गायत्री चैव त्रिष्टुप् च जगत्यनुष्टुबेव च । पङ्क्तिश्च बृहती चैव उष्णिगेव तु सप्तमी ।।१८
चक्रमक्षनिबद्धं तु ध्रुवे चाक्षः समर्पितः । सहचक्रो भ्रमत्यक्षः स चाक्षो भ्रमति ध्रुवे ।।१९
अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ ध्रुवे स्थितः । एवमक्षवशात्तस्य[3] सन्निवेशो रथस्य तु ।।२०
तथा संयोगभावेन संसिद्धो भास्करो रथः । तेन चासौ रविर्देवो नभः संसर्पते सदा ।।२१
युगाक्षकोटीसम्बद्धे द्वे रश्मी स्यन्दनस्य तु । ध्रुवे ते भ्रमतो रश्मी न चक्रयुगयोस्तु वै ।।२२
भ्रमतो मण्डलान्यस्य रवेरस्य रथस्य तु । कुलालचक्रवद्याति[4] मण्डलं सर्वतोदिशम् ।।२३
युगाक्षकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु । ऋग्यजुर्भ्यां गृहीतेन विचक्राश्वेन वै ध्रुवे ।।२४
ह्रसेते तस्य रश्मी तु मण्डलेषूत्तरायणे । दक्षिणेऽथ समृद्धे तु भ्रमतो मण्डलानि तु ।।२५

उसमें पवन की भाँति अत्यन्त वेगवाले घोड़े, जो छन्दोरूप हैं जुते हुए हैं, उनके कंधे पर सुवर्णमय जूआ स्थित है। उन्हीं के द्वारा दिन नायक (सूर्य) चमकते हुए आकाश में घूमते रहते हैं। संवत्सर (वर्ष) के सभी सभी अंग (अवयव) इसके (सूर्य के रथ के) अंग हैं, तीनों काल चक्र की तीनों नाभि, पाँच ऋतु

युगाक्षकोटी ते तस्य भ्रमेते स्यन्दनस्य तु । सक्तासक्तं च भ्रमते मण्डलं सर्वतोदिशम् ॥२६
आकृष्येते ध्रुवणेह समं तिष्ठति सुव्रत । तदा साभ्यन्तरं देवो भ्रमते मण्डलानि तु ॥२७
ध्रुवेण मुच्यमाने तु पुना रश्मियुगेन वै । तथैव[1] बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥२८
अशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरुभयोरपि । सरथोऽधिष्ठितो देवैर्विभ्रमेदृषिभिः सह ॥२९
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च सर्पग्रामणिराक्षसैः । एतैर्वसति वै सूर्ये मासौ द्वौ द्वौ क्रमेण तु ॥३०
धातार्यमा पुलस्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः । खण्डको वासुकिश्चैव सकर्णो रश्मिरेव च ॥३१
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ गायतां वरौ । क्रतुस्थलाप्सरश्चैव या च सा पुञ्जिकस्थला ॥३२
ग्रामणीरथकृत्स्नश्च रथौजाश्वतरावुभौ । रक्षोहेतिः प्रहेतिश्च यातुधानौ च तावुभौ ॥३३
मधुमाधवयोरेष गणो वसति भास्करे । तथा ग्रीष्मौ तु द्वौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह ॥३४
ऋषिरत्रिर्वशिष्ठश्च तक्षकोऽनन्त एव च । मेनका सहजन्या च गंधर्वो च हहा हूहूः ॥३५
रथस्वनश्च ग्रामण्यौ रथचित्रश्च तावुभौ । पौरुषेयो वधश्चैव यातुधानौ महाबलौ ॥३६
शुचिशुक्रौ तु द्वौ मासौ वसन्त्येते दिवाकरे । इन्द्रश्चैव विवस्वांश्च अङ्गिरा भृगुरेव च ॥३७
एलापर्णस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च पन्नगाः । प्रम्लोचा दुन्दुकाश्चैव गन्धर्वौ भानुदर्दुरौ ॥३८
यातुधानौ तथा सर्पस्तथा ब्राह्मश्च तावुभौ । एते नभो नभस्यौ च निवसन्ति दिवाकरे ॥३९
शरद्येते पुनः शुभ्रा निवसन्ति स्म देवताः । पर्जन्यश्चैव पूषा च भारद्वाजः सगौतमः ॥४०

इस प्रकार रथ का चक्का एवं धुरी द्वारा घूमते हुए रथ का मण्डल (गोलाकार) सक्तासक्त होकर चारों दिशाओं में पहुँचता है।२६। ध्रुव द्वारा रश्मि आकृष्ट होती रहती है (तन जाती हैं) क्योंकि वह ध्रुव के

चित्रसेनश्च गन्धर्वस्तथा वसुरुचिश्च यः । विश्वाची च घृताची च ते उभे पुण्यलक्षणे ॥४१
नागस्त्वैरावतश्चैव विश्रुतश्च धनञ्जयः । सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीर्ग्रामणीस्तथा ॥४२
आपो वातश्च द्वावेतौ यातुधानौ प्रकीर्तितौ । वसन्त्येते तु वै सूर्ये इषोर्जौ कालपर्ययात् ॥४३
हैमंतिकौ तु द्वौ मासौ वसन्त्येते दिवाकरे । अंशौ भगश्च द्वावेतौ कश्यपश्च क्रतुस्तथा ॥४४
भुजङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा । आपो वातश्च द्वावेतौ यातुधानौ प्रकीर्तितौ ॥४५
चित्राङ्गदश्च गन्धर्वोरुणायुश्चैव तावुभौ । सहे चैव सहस्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥४६
पूषा जिष्णुर्जमदग्निर्विश्वामित्रस्तथैव च । काद्रवेयौ महानागौ कम्बलाश्वतरावुभौ ॥४७
गन्धर्वो धृतराष्ट्रश्च सूर्यवार्चाश्च तावुभौ । तिलोत्तमा च रम्भा च सर्वलोके च विश्रुते ॥४८
[1]ग्रामणीः सेनजिच्चैव सत्यजिच्च महातपाः । ब्रह्मोपेतश्च वै रक्षो यज्ञो यज्ञस्तथैव च ॥
एते तपस्तपस्यै च निवसन्ति दिवाकरे ॥४९
अन्येऽपि ये मन्देहा राक्षसाधिपतयो देवदेवगुह्यतमस्य रक्षार्थं सकल देवैरस्मदादिभिः-
सन्नियुक्तास्तान्भवते कथयामि ॥५०

रुद्र उवाच

वद ब्रह्मन्कथां दिव्यां यत्महं प्रष्टुमागतः । तामेव विस्तरेणैव कथयाशु मम प्रभो ॥५१
दिविष्ठं भास्करं दृष्ट्वा नमेत्केन विधानतः । किं फलं तस्य वा देव समाप्ते भवति कर्मणि ॥५२

ब्रह्मोवाच

शृणु रुद्र समासेन भास्करस्य नतिक्रियाम् । यां कृत्वा रोगदुःखार्ता मुच्यन्ते पापसञ्चयात् ॥५३
स्थण्डिले मण्डलं कृत्वा द्वादशाङ्गुलमानतः । सद्यो गोमयलिप्ते च तत्रैवावाहयेद्रविम् ॥५४

पूजयित्वा गणेशादीन्वासुदेवं च सात्यकिम् । सत्यभामां तथा लक्ष्मीमुमां देवीं च शङ्करम् ।।५५
मण्डलस्य समीपस्थान्पूर्वोक्तान्वेदमन्त्रवित् । ततः प्रदक्षिणीकृत्य दण्डवत्प्रणमेत्सकृत् ।।५६
शतं सहस्रमयुतं लक्षं वा निजपापतः । दृष्ट्वा शक्तिं प्रणम्याथ सदा संयतमानसः ।।५७
विप्राय दक्षिणां दद्यान्निरुच्छ्वासः समाहितः । रक्तिके च हिरण्यस्य शतमात्रे सहस्रके ।।५८
माषकाणां चतुष्कं चायुतं दशगुणं दिशेत् । दक्षे दशगुणं प्रोक्तं दद्याद्रोगविमुक्तये ।।५९
एवं कृते विरूपाक्ष सर्वरोगाद्विमुच्यते । इदं रहस्यं परमं शृणुयाद्यो हि मानवः ।।६०
तस्य रोगा विनश्यन्ति मार्तण्डस्य प्रसादतः । अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि यच्चापृष्टमुमापते ।।
तच्छृणुष्व मया प्रोक्तं रथयन्तृनियामकम् ।।६१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सूर्यवर्णनं नाम द्विपञ्चशात्तमोऽध्यायः ।५२।

अथ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सूर्यवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

तत्रारुणो मया पूर्वं सारथ्ये सन्नियोजितः । इन्द्रेण माठरो नाम वायुना कल्मषेण तु ।।१

उसे गोमय से शुद्ध करके पश्चात् उसमें सूर्य का आवाहन करें । और गणेश आदि वासुदेव, सात्यकि, सत्यभामा, लक्ष्मी, उमा देवी, एवं शंकर को मंगल के समीप आवाहित कर प्रदक्षिणा करते हुए उन्हें तथा

वैनतेयेन ताक्ष्योंपरि विमलो नखतुण्डप्रहरणः पुरोगामी नियुक्त इति ॥
कालेन दण्डो महादण्डायुधो भवता शेषा महागणाधिपः ॥२

वैशाखेन राज्ञा वसुभिदायुधाङ्गारिकौ द्वौ अग्निना पिङ्गलः ।
संयन्ता महादण्डायुधो भवता शेषो महागणाधिपः ॥३

हस्तो यमेन पाशहस्तोम्बुपतिना समिन्धनः । अलकाधिपतिना विष्णुः ॥४
अश्विभ्यां कालोपकालौ वाक्षप्रधानकौ । नरनारायणाभ्यां क्षारौ धारौ धिषणकृष्णौ ॥५
वैराजशङ्खपालपर्जन्यरजसां दिशासु विदिशासु दिशां पालनं विश्वेदेवा ददुः ॥६
सप्तैता लोकमातरः सर्वमरुतोऽददन् । ओंकारो वषट्कारो वेदनिस्वनः पिनाकी
विनायकः शेषोऽनन्तो वासुकिश्च नागसहस्रेणात्मतुल्येनादित्यस्य रथमनुयान्ति[1] ॥७

गायत्री सावित्री रथे स्थिते उभे सन्ध्ये सदा सा देवता या रविमण्डलं नापैति[2] ।
भगवन्तं सहस्रकिरणमवलम्बितुम् ॥८

एतद्वै सर्वदैवत्यं मण्डलं ब्रह्मवादिन ब्रह्मयज्ञवादिनीं यज्ञः ।
भगवद्भक्तानां परमादित्योयं विष्णुर्माहेश्वराणाम् ॥९

स्थानाभिमानिनो ह्येते सदा वै वृषभध्वज । सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसां तेज उत्तमम् ॥१०
ग्रथितैः स्वैर्वचोभिस्तु स्तुवन्ते ऋषयो रविम् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतनृत्यैरुपासते ॥११

भाँति इन्द्र ने माठर, वायु ने नाग एवं गरुड़ ने ताक्ष्य को, जो नख और चोंच रूपी अस्त्र धारण कर सामने उडते चलते हैं, नियुक्त किया है। और काल ने सूर्य को महादंड, अर्पित किया है तदनुसार वसु ने भेदन

वियद्भ्रमणतो रक्षां कुर्वंतिस्म इषुग्रहम् । सर्पा वहन्ति वै सूर्यं यातुधानास्तु यान्ति च ॥१२
वालखिल्या [1]नमन्त्येतं परिचार्योदयाद्रविम् । दिवस्पतिः स्वभूश्चोभौ अग्रगौ योजनस्य तु ॥१३
भर्गोऽथ दक्षिणे पार्श्वे कञ्जजो वामतः स्थितः । सर्वे ते पृष्ठगा ज्ञेया ग्रहा लोकेषु पूजिताः ॥१४
उपरागशिखी चोभावग्रतो नात्र संशयः । मनुष्यधर्मा दक्षिणत उत्तरेण प्रचेतसः ॥१५
सम्भवन्ति तथा कृष्ण उभावेतौ सदाग्रगौ । वामेन वीतिहोत्रस्तु पृष्ठतस्तु हरिः सदा ॥१६
रथपीठे क्षमा ज्ञेया अन्तराले नभस्तथा । आश्रित्य रथजां कान्तिं खं दिवः समयः स्थितः ॥१७
ध्वजो दण्डश्च विज्ञेयो ध्वजाग्रे वृष एव च । ऋद्धिर्वृद्धिस्तथा श्रीश्च पताका पार्वतीप्रिय ॥१८
ध्वजदण्डाग्रे गरुडस्तदग्रे वरुणालयः । मैनाकश्छत्रदण्डस्तु हिमवांश्छत्रमुच्यते ॥१९
केचिदेवं वदन्तीह लोके चान्ये महामते । छत्रदण्डस्तथा क्लेशः क्लेशं छत्रं विदुर्बुधाः ॥२०
एतेषामेव देवानां यथा वीर्यं तथा तपः । यथायोगं तथा सत्त्वं यथा सत्त्वं तथा बलम् ॥२१
तथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धः स्वतेजसा । एते तपन्ति वर्षन्ति यान्ति विश्वं सृजन्ति च ॥२२
भूतानामशुभं कर्म व्यपोहन्ति च कीर्तिताः । एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ते सानुगा दिवि ॥२३
तपन्तश्च जपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै द्विजाः । गोपायन्ति स्म भूतानि इह ते ह्यनुकम्पया ॥२४
प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः सोमेन सूक्तेन विवर्धयित्वा ।

हुए सूर्य की रक्षा करते हैं, साँप रश्मि बनकर रथ का वहन तथा राक्षसगण रथ के पीछे-पीछे चलते हैं और बालखिल्य गण सेवा के बहाने चारों ओर से उन्हें नमस्कार करते हैं। इस प्रकार दिवस्पति एवं स्वयंभू ये दोनों रथ के आगे-आगे एक योजन की दूरी पर स्थित रहते हैं।१२-१३। तथा भर्ग दाहिनी ओर और ब्रह्मा बाँई ओर और सभी ग्रह उनकी दाँई ओर क्रमशः स्थित रहकर चलते हैं।१४। राहु, केतु, रथ के

शुक्लेन पूर्णा दिवसक्रमेण तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिबन्ति ॥२५
पीतं हि सोमं द्विकलावशेषं कृष्णे तु पक्षे रुचिभिर्ज्वलन्तम् ।
सुधामृतं तत्पितरः पिबन्ति ऊर्जाश्च सौम्याश्च तथैव कल्पाः ॥२६
सूर्येण गोभिश्च समृद्धिताभिरद्भिः पुनश्चैव समुज्झिताभिः ।
तथौषधीभिः सततं पिबन्ति अत्यन्तपानेन क्षुधा जयन्ति ॥२७
मासार्धतृप्तिस्तु मताभिरद्भिर्मासेन तृप्तिः स्वधया पितॄणाम् ।
अन्नेन शश्वद्विदधाति मर्त्यं त्वयं जगच्चैव बिभर्ति गोभिः ॥२८

अहोरात्रं रथेनासावेकचक्रेण वै भ्रमन् । सप्तद्वीपसमुद्रान्तां सप्तभिश्च हयैः सह ॥२९
छन्दोभिर्वाजिरूपैस्तैर्यतश्चक्रं ततः स्थितैः । कामरूपैः सकृद्युक्तैरन्तरस्थैर्मनोजवैः ॥३०
हरिभिरव्ययैर्वश्यै क्षुधाश्रमविवर्जितैः । द्व्यशीतिमण्डलशतमीहन्त्यब्देन वै हयाः ॥३१
बाह्यतोऽभ्यन्तरं चैव मण्डलं दिवसक्रमात् । कल्पादौ सम्प्रयुक्तास्ते वहन्त्याभूतसम्प्लवम् ॥३२
आवृता बालखिल्यैस्तैर्भ्रमन्ति तान्यहानि तु । ग्रथितैः स्वैर्वचोभिस्तु स्तूयमानो महर्षिभिः ॥३३
सेव्यते नृत्यगीतैश्च गन्धर्वैरप्सरोगणैः । पतङ्गः पतगैरश्वैर्वसते भ्रमयन्दिवि ॥३४
वीथ्याश्रयया विचरते नक्षत्राणि यथा शशी । मध्यगाश्चामरावत्यां यदा भवति भास्करः ॥३५
वैवस्वते संयमने उत्तिष्ठन्दृश्यते तदा । सुखायामर्धरात्रं तु विभायामस्तमेति च ॥३६

पान कराते हैं और इस प्रकार अमृतपान के द्वारा वे देवों को सदैव संतुष्ट रखते हैं।२५। तथापि (देवों के) अमृत पान करने पर मनोरम कांतियों से पूर्ण दो कलायें कृष्ण पक्ष में शेष रह जाती हैं। जिसे तेजस्वी एवं सौम्य पितर लोग पान करते हैं।२६। सूर्य (अपनी किरणों द्वारा) जलपूर्ण पृथिवी के रस (जल) को

वैवस्वते संयमने मध्यमस्तु रविर्यदा । सुखायामथ वारुण्यामुत्तिष्ठन्दृश्यते तदा ॥३७
रात्र्यर्धं चामरावत्यामस्तमेति यमस्य वै । सोमपुर्यां विभायां तु मध्यगश्चार्यमा यदा ॥३८
माहेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति दिवाकरः । अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥३९
एवं चतुर्षु पार्श्वेषु मेरोः कुर्वन्प्रदक्षिणम् । उदयास्तमने चासावुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥४०
पूर्वाह्णे चापराह्णे च द्वौ द्वौ देवालयौ पुनः । तपत्येकं तु मध्याह्ने ताभिरेव गभस्तिभिः ॥४१
उदितो वर्धमानाभिरामध्याह्नात्तपेद्रविः । ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति ॥४२
यत्रोद्यन्दृश्यते सूर्यः स तेषामुदयः स्मृतः । प्रणाशं गच्छते यत्र स तेषामस्तमुच्यते ॥४३
एवं पुष्करमध्येन तदा सर्पति भास्करः । त्रिंशद्भागं तु मेदिन्या मुहूर्तेन स गच्छति ॥४४
योजनाग्रेण सङ्ख्यां[1] तु मुहूर्तस्य निबोध मे । पूर्णं शतसहस्राणां सहस्रं तु त्रिलोचन ॥४५
पञ्चाशच्च तथाल्पानि सहस्राण्यधिकानि तु । मौहूर्तिकी गतिर्ह्येषा सूर्यस्य तु विधीयते ॥४६
योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । निमेषाक्षरमात्रेण दिवि सूर्यः प्रसर्पति ॥४७
स शीघ्रमेव पर्येति भास्करोऽलातचक्रवत् । भ्रमन्वै भ्रममाणेषु ऋक्षेषु विचरत्यसौ ॥४८
इन्द्रः पूजयते सूर्यमुत्तिष्ठन्तं दिने दिने । मध्याह्ने च यमः पश्चादस्तं यान्तमपां पतिः ॥४९
सोमस्तथार्धरात्रे तु सदा पूजयते रविम् । विष्णुर्भवानहं रुद्रः पूजयाम निशाक्षये ॥५०

एवं (चन्द्र की) विभापुरी में सूर्यास्त होता है।३३-३६। उसी भाँति संयमनी में जिस समय मध्याह्न होता है, उस समय सुखानगरी में सूर्योदय, अमरावती में आधी रात तथा संयमनी में सूर्यास्त होता है। और विभा में जिस समय मध्याह्न होता है, उस समय अमरावती में सूर्योदय, संयमनी में आधी रात और

एवमग्निर्निर्ऋतिश्च वायुरीशान एव च । पूजयन्ति क्रमेणैव भ्रममाणं दिवाकरम् ॥
श्रेयोऽर्थं देवशार्दूल सर्वे ब्रह्मादयः सुराः ॥५१

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि रथसप्तमीकल्पे सूर्यगतिवर्णनं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।५३।

अथ चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सूर्यमहिमवर्णनम्

रुद्र उवाच

अहो हंसस्य माहात्म्यं वर्णितं भवतेदृशम् । कथ्यतां पुनरेवेदं माहात्म्यं भास्करस्य तु ॥१

ब्रह्मोवाच

आदित्यमन्त्रमखिलं त्रैलोक्यं सचराचरम् । भवत्यस्माज्जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥२
रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्रत्रिदिवौकसाम् । महाद्युतिमतां कृत्स्नं तेजो यत्सार्वलौकिकम् ॥३
सर्वात्मा सर्वलोकेशो देवदेवः प्रजापतिः । सूर्य एष त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम् ॥४
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥५

इसी प्रकार रात व्यतीत होने पर विष्णु, आप (जल) तथा रुद्र, अग्नि, राक्षस, वायु, ईशान एवं ब्रह्मादिक देव गण: सभी सूर्य की पूजा करते हैं।४९-५१

सूर्यात्प्रसूयते [1]सर्वं तत्र चैव प्रलीयते । भावाभावौ हि लोकानामादित्यान्निःसृतौ पुरा ॥६
एतत्तु ध्यानिनां ध्यानं मोक्षं चाप्येष मोक्षिणाम् । अत्र गच्छन्ति निर्वाणं जायन्तेऽस्मात्पुनः प्रजाः ॥७
क्षणा मुहूर्ता दिवसा निशाः पक्षाश्च नित्यशः । मासाः संवत्सराश्चैव ऋतवोऽथ युगानि च ॥८
सदादित्यादृते ह्येषा कालसङ्ख्या न विद्यते । कालादृते न नियमो [2]नाग्निर्न हवनक्रिया ॥९
[3]ऋतूनामविभागाच्च पुष्पमूलफलं कुतः । कुतः सस्यविनिष्पत्तिस्तृणौषधिगणाः[4] कुतः ॥१०
अभावो व्यवहाराणां जन्तूनां दिवि चेह च । जगत्प्रतपनमृते भास्करं वारितस्करम् ॥११
नावृष्ट्या तपते सूर्यो नावृष्टया परिविशयते । नावृष्टया विकृतिं धत्ते वारिणा दीप्यते रविः ॥१२
वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः । श्वेतो वर्णेन वर्षासु पाण्डुः शरदि भास्करः ॥१३
हेमन्ते ताम्रवर्णस्तु शिशिरे लोहितो रविः । इति वर्णाः समाख्याताः शृणु वर्णफलं हर ॥१४
कृष्णोभयाय जगतस्ताम्रः सेनापतिं विनाशयति । पीतो नरेन्द्रपुत्रं[5] श्वेतस्तु पुरोहितं हन्ति ॥१५
चित्रोऽथ वापि धूम्रो रवी रश्मिव्याकुलं करोत्युच्चैः । तस्करशस्त्रनिपातैर्यदि न सलिलमाशु पातयति ॥१६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि रथसप्तमीकल्पे
सूर्यमहिमवर्णनं नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।५४।

द्वारा ही सभी वस्तुओं का उत्पादन और उन्हीं में लय होता है। लोकों का उत्पन्न और विनाश होना भी सूर्य के ही अधीन है यह पहले से निश्चित है ।६। और यही ध्यान करने वालों के ध्येय, और मोक्ष प्राप्त करने वालों के मोक्ष स्थान हैं। इन्हीं द्वारा निर्वाण पद की प्राप्ति होती है ।७। क्षण, मुहूर्त, दिन, रात, पक्ष, मास, वर्ष, ऋतु और युग रूप काल की भी व्यवस्था सूर्य के बिना संभव नहीं होती है ।८। तथा समय

अथ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सूर्यरथयात्रावर्णनम्

रुद्र उवाच

रथयात्रा कथं कार्या भास्करस्येह मानवैः । फलं च किं भवेत्तेषां यात्रां कुर्वन्ति ये रवे[१]: ॥१

विधिना केन कर्तव्या कस्मिन्काले सुरोत्तम । कथं च भ्रामयेद्देवं रथारूढं[२] दिवाकरम् ॥२

देवस्य ये रथं भक्त्या भ्रामयन्ति वहन्ति च । तेषां च किं फलं प्रोक्तं ये च नृत्यकरा नराः ॥३

भ्रमन्ति ये न च देवेन नृत्यगीतपरायणाः । प्रजागरं च कुर्वन्ति भक्त्या श्रद्धासमन्विताः ॥४

तेषां च किं फलं प्रोक्तं रथं यच्छन्ति[३] ये रवेः । बलिं भक्तं च ये भक्त्या दिशन्त्याह्निकभोजनम् ॥५

एतन्मे ब्रूहि निखिलं सुरज्येष्ठ सविस्तरम् । लोकानां श्रेयसे देव परं कौतूहलं हि मे ॥६

ब्रह्मोवाच

साधु पृष्टोऽस्मि भूतेश गणेशोऽसि त्रिलोचन । शृणुष्वैकमना वच्मि यथाप्रश्नं सविस्तरम् ॥७

देवस्य रथयात्रेयं भास्करस्य महात्मनः । इन्द्रोत्सवस्तथा रुद्र मया ह्येतौ प्रकीर्तितौ ॥८

मर्त्यलोके शान्तिहेतोर्लोकानां लोकपूजित । प्रवर्तितावुभौ यस्मिन्देशे देवमहोत्सवौ ॥९

न तत्रोपद्रवाः सन्ति राजतस्करसम्भवाः । तस्मात्कार्याविमौ भक्त्या दुर्भिक्षस्येह शान्तये ॥१०

अध्याय ५५

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदे हर । घृतेनाभ्यङ्गयेद्देवं पञ्चपूताङ्गजेन वै ॥११
अभ्यङ्गयेद्महेशं यः सर्षपैः श्रद्धयान्वितः । दिने दिने जगन्नाथं प्रविष्टं वर्णके रविम् ॥१२
स गच्छेद्यानमारूढो गैरिकं किङ्किणीकृतम् । वैश्वानरपुरं दिव्यं गन्धर्वाप्सरशोभितम् ॥१३
शाल्योदनं खण्डमिश्रं वज्रं वज्रसमन्वितम् । वर्णभक्तं प्रयच्छेद्यो भास्कराय दिने दिने ॥१४
आरूढः स विमानं तु ज्वालामालाकुलं शुभम् । गच्छेन्मम पुरं देव स्तूयमानो महर्षिभिः ॥१५
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन भास्कराय नरैः शिव । वर्णभक्तं प्रदातव्यं प्रविष्टस्येह वर्णकम् ॥१६
घृतपूर्णं खण्डवेष्टं कासारं मोदकं पयः । दध्योदनं पायसं च संयावं गुडपूपकान् ॥१७
ये प्रयच्छन्ति देवस्य भास्करस्येह वर्णकम् । ते गच्छन्ति न सन्देहो नरा वै मन्दिरं मम ॥१८
अहन्यहनि यो भक्त्या भास्कराय प्रयच्छति । अभ्यङ्गाय घृतं देयं स याति परमां गतिम् ॥१९
तथा यो वर्णभक्तं च अहन्यहनि भक्तितः । स प्राप्येह शुभान्कामान्गच्छेत्स भवसालयम् ॥२०
चूर्णमुद्वर्तनायेह यः प्रयच्छेच्छुभं रवेः । स याति परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥२१
ततस्तं स्नापयेद्देवं पौषे मासि विधानतः । सप्तम्यां शुक्लपक्षस्य शृणुस्वैकमनास्तथा ॥२२
तीर्थोदकमुपानीय अन्यद्वाथ जलं शुभम् । वेदोक्तेन विधानेन प्रतिमां स्थापयेद्बुधः ॥२३
यजेद्धि तीर्थनामानि मनसा संस्मरन्बुधः । प्रयागं पुष्करं देवं कुरुक्षेत्रं च नैमिषम् ॥२४
पृथूदकं चन्द्रभागां शौरं गोकर्णमेव च । ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं बिल्वकं नीलपर्वतम् ॥२५

भादों मास के शुक्ल पक्ष की सप्तमी के दिन सूर्य के अंगों में पंचगव्य समेत घी लगावे और श्रद्धापूर्वक रक्तवर्ण के अंगों में सरसों के तेल द्वारा अभ्यंग करने से ऐसे विमान पर बैठकर जिसमें

गङ्गाद्वारं तथा पुण्यं गङ्गासागरमेव च। कालप्रियं मित्रवनं शुण्डीरस्वामिनं तथा ।।२६
चक्रतीर्थं तथा पुण्यं रामतीर्थं तथा शिवम् । वितस्ता हर्षपंथा वै तथा वै देविका स्मृता ।।२७
गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा सनर्मदा । विपाशा यमुना तापी शिवा वेत्रवती तथा ।।२८
गोदावरी पयोष्णी च कृष्णा वेण्या तथा नदी । शतरुद्रा पुष्करिणी कौशिकी सरयूस्तथा ।।२९
तथान्ये सागराश्चैव सान्निध्यं कल्पयन्तु वै । तथाश्रमाः पुण्यतमा दिव्यान्यायतनानि च ।।३०
एवं स्नानविधिं कृत्वा अर्चयित्वा प्रणम्य च । धूपमर्घ्यं प्रदत्त्वा तु प्रतिमामधिवासयेत् ।।३१
त्रिरात्रं सप्तरात्रं वा मासं मासार्धमेव च । स्थितं स्नानगृहे देवं पूजयेद्भक्तितो नरः ।।३२
चत्वरे लेपयेद्वेदिं चतुरस्त्रां शुभे कृताम् । चतुर्दिशं श्वेतकुम्भैर्वितानवरशोभिताम् ।।३३
कृष्णपक्षे तु माघस्य सप्तम्यां त्रिपुरांतक । कृत्वाग्निकार्यं विधिवत्कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ।।३४
शङ्खभेरीनिनादैस्तु ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः । पुण्याहघोषैर्विविधैर्ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।।३५
ततोऽस्य परया भक्त्या सूर्यस्य परमात्मनः । रथेन दर्शनीयेन किङ्किणीजालमालिना ।।
सूर्यश्च भ्रामयेद्देवं महोत्सवपुरः सरम् ।।३६
शुक्लपक्षे तु माघस्य रथमारोपयेद्रविम् । कृत्वाग्निहोमं विधिवत्तथा ब्राह्मणभोजनम् ।।३७
प्रीणयित्वा जनं सर्वं दक्षिणाभोजनादिना । प्रपूज्य ब्राह्मणान्दिव्यान्भौमांश्चापि सुवाचकान् ।।३८
इतिहासपुराणाभ्यां वाचको ब्राह्मणोत्तमः । ततो देवश्च इष्टश्च सम्पूज्यो यत्नतस्तदा ।।३९
माघस्य शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यामेकभक्तकम् । अयाचितं चतुर्थ्यां तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्तितम् ।।४०

यमुना, तापी, शिवा, वेत्रवती, गोदावरी, पयोष्णी, कृष्णा, वेण्या, शतरुद्रा, पुष्करिणी, कौशिकी, एवं

सप्तम्यामुपवासं तु आश्रमाद्रोपयेद्रथम् । अग्निकार्यं तु वै कृत्वा रथस्य पुरतः शिव ॥४१
षष्ठयां च रात्रौ भूतेश रथस्येहाधिवासनम् ।ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु दिव्यान्भौमांश्च वाचकान् ॥४२
रथमारोपयेद्देवं सप्तम्यां भूतभावनम् । सितायां माघमासे तु तस्य देवालयाग्रतः ॥४३
तत्रस्थस्यैव देवस्य कुर्याद्रात्रौ प्रजागरम् । नानाविधैः प्रेक्षणकैर्दीपवृक्षोपशोभितैः ॥४४
शंखतूर्यनिनादैश्च ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः । कुर्यात्प्रजागरं भक्त्या देवस्य पुरतो निशि ॥४५
ततोऽष्टम्यां च यत्नेन देवं रथगथां नयेत् । नगरस्योत्तरं द्वारं शङ्खभेरी निनादितम् ॥४६
ततः पूर्वं दक्षिणं च द्वारं चापि तथा परम् । एवं हि क्रियमाणायां यात्रायां वत्सरावधौ ॥४७
मानवाः सुखमेधन्ते राजा जयति चाहितान् । नीरुजश्च जनाः सर्वे गवां शान्तिर्भवेत्तथा ॥४८
कर्तारश्चापि यात्रायाः स्वर्गभागो भवन्ति हि । वोढारश्च तथा वत्स सूर्यलोकं व्रजन्ति वै ॥४९

रुद्र उवाच

कथं सञ्चाल्यते ब्रह्मन्स्थापिता प्रतिभा सकृत् । एतन्मे वद देवेश सुमहान्संशयो हि मे ॥५०

ब्रह्मोवाच

पूर्वमेव सहस्रांशोर्यानहेतोर्महात्मनः । संवत्सरस्यावयवैः [1]कल्पितोऽस्य रथो मया ॥५१
सर्वेषां तु रथानां वै स रथः प्रथमः स्मृतः । तं दृष्ट्वा तु ततस्त्वन्ये स्यन्दना विश्वकर्मणा ॥५२

नक्त व्रत करना चाहिए।४०। हे शिव ! इस प्रकार सप्तमी में उपवास करते हुए रथ के सामने हवन आदि करके उसे संचालित करे।४१। हे भूतेश ! सर्व प्रथम षष्ठी की रात दिव्य, भौम एवं कथा वाचक ब्राह्मणों को भोजन कराकर रथ का आधिवासन करे और माघ मास की शुक्ल सप्तमी में भूतभावन सूर्य

कल्पिताः सर्वदेवानां सोमादीनामनेकशः । विश्वकर्मकृतं प्राप्य रथं देवेन पुत्रक ।।५३
पूजार्थमात्मनो दत्तं मनवे सत्कुलोद्वह । मनुनेक्ष्वाकवे दत्तं मर्त्यैः सम्पूज्यतां रविः ।।५४
अतस्तु रथयानेन [1]चालनं विहितं रवेः । तस्मान्न चालने दोषः सवितुश्चल एव सः ।।५५
यस्माद्रथेन पर्येति भास्करः पृथिवीमिमाम् । गच्छन्न दृश्यते चैतन्मण्डलं सवितुस्तथा ।।५६
अदृष्टं चलते यस्मात्तस्माद्वै पार्वतीप्रिय । तदेवं रथयात्रासु दृष्टं भानोर्मनीषिभिः ।।५७
अन्येषां चालनं नेष्टं देवानां पार्वतीप्रिय । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां स्थापितानां विधानतः ।।५८
तस्माद्रथेन देवस्य यात्रा कार्या विधानतः । प्रजानामिह शान्त्यर्थं प्रतिसंवत्सरं सदा ।।५९
काञ्चनो वाथ रौप्यो वा दृढदारुमयोऽपि वा । दृढाक्षयुगचक्रश्च रथः कार्यः सुयन्त्रितः ।।६०
तस्मिन् रथवरे श्रेष्ठे कल्पिते सुमनोरमे । आरोप्य प्रतिमां यत्नाद्योजयेद्वाजिनः शुभान् ।।६१
हरिल्लक्षणसम्पन्नान्सुमुखान्वशवर्तिनः । कुङ्कुमेन समालब्धांश्चामरस्रग्विभूषितान् ।।६२
सदश्वान्योजयित्वा तु रथस्यार्घ्यं प्रदाय च । विबुधान्पूजयित्वा तु धूपमाल्यानुलेपनैः ।।६३
आहारैर्विविधैश्चापि भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । दीनान्धकृपणार्दीश्च सर्वान्संतर्प्य शक्तितः[2] ।।६४
न कञ्चिद्विमुखं कुर्यादुत्तमाधममध्यमम् । सूर्यक्रतौ तु वितते एवमाहुर्मनीषिणः ।।६५

देवताओं के रथ की अनेक बार रचना की है। हे पुत्र ! विश्वकर्मा के बनाये हुए उस रथ को प्राप्त कर सूर्य देव ने उसे अपनी पूजा के निमित्त मनु को प्रदान किया और मनु ने इक्ष्वाकु को। अतः सभी मनुष्य को सूर्य की पूजा अवश्य करनी चाहिए।५२-५४। रथ के चलाने से ही सूर्य का संचालन बताया गया है। अतः सूर्य के संचालन में दोष नहीं है क्योंकि वे चलने वाले ही देव बताये गये हैं।५५। सूर्य जिस रथ द्वारा इस पृथिवी को पार करते हैं और चलते हुए उन्हें कोई भी देख नहीं पाते। उसी भाँति उनके मंडल को भी नहीं देख

यश्चिन्तयति भग्नाशः क्षुधावातप्रपीडितः । अदातुर्हि पितॄंस्तेन स्वर्गस्थानपि पातयेत् ॥६६
यज्ञश्च दक्षिणाहीनः सवितुर्न प्रशस्यते[१] । तस्मान्नानाविधैः कामैर्भक्ष्यलेह्यसमन्वितैः ॥६७
पूजयित्वा जनं सर्वमिममुच्चारयेन्मनुम् । बलिं गृह्णन्तु मे देवा आदित्या वसवस्तथा ॥६८
मरुतोथाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पन्नगा ग्रहाः । असुरा यातुधानाश्च[२] रथस्था यास्तु देवताः ॥६९
दिग्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविनायकाः । जगतः स्वस्ति कुर्वंतु ये च दिव्या महर्षयः ॥७०
मा विघ्नं मा च मे पापं मा च मे परिपन्थिनः । सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च देवा भूतगणास्तथा ॥७१
वामदेव्यैः पवित्रैश्च मानस्तोकरथन्तरैः । आकृष्णेन रजसा ऋचमेकामुदाहरेत् ॥७२
ततः पुण्याहशब्देन कृतवादित्रनिःस्वनैः । रथक्रमणकं कुर्याद्वर्त्मना सुसमेन तु ॥
पुरुषैश्चापि वोढव्यः सूर्यभक्तिसमन्वितैः ॥७३
सुकृतैः [३]प्रग्रहैर्दान्तैर्बलीवर्द्दैरथापि वा । यथा पर्यटनं च स्याद्विषमे पथि गच्छतः ॥७४
उपवासस्थितैर्विप्रैर्दिव्यैर्भौमैश्च सुव्रतैः । त्रिंशद्भिः षोडशैर्वापि प्रतिमां भास्करस्य तु ॥७५
स्थानात्प्रचाल्यं वै रुद्र रथमारोपयेच्छनैः । राज्ञी च निक्षुभा रुद्र भार्ये तस्य महात्मनः ॥७६
शनैरारोपयेद्रुद्र उभयोः पार्श्वयो रथे । निक्षुभां दक्षिणे पार्श्वे राज्ञीं चाप्युत्तरे तथा ।७७
द्वावेव ब्राह्मणौ तस्मिन्दिव्यो भौमश्च पार्श्वयोः । ब्रह्मकल्पस्तथा भौमः कूबरस्योपरि स्थितः ।७८

और प्यास से पीड़ित होता है, तो उस यज्ञकर्त्ता के पितरगण स्वर्ग में रहते हुए भी वहाँ से च्युत होते हैं और दुःख का अनुभव करते हैं ।६६। दक्षिणाहीन भी सूर्य का यज्ञ उत्तम नहीं होता है । इसलिए अनेक भाँति के बने हुए भक्ष्य लेह्य पदार्थ के भोजन (स्वादिष्ट चटनी आदि) समेत सभी को खिलाना चाहिए ।६७।

गरुडं पृष्ठतश्चास्य वल्गमानं प्रकल्पयेत् । आतपत्रं तथा श्वेतं स्वर्णदण्डमनौपमम् ॥७९
सुवर्णविन्दुभिश्चित्रं मणिमुक्ताफलोज्ज्वलम् । ततस्त्विन्द्रधनुःप्रख्यं स्वर्णदण्डमथाव्रणम् ॥८०
ध्वजं प्रकल्पयेत्तस्य पताकाभिरलङ्कृतम् । भूतेशनानावर्णाभिस्सप्तभिः कामनाशनः ॥८१
ध्वजोपरिचरं[1] व्योम अरुणाधिष्ठितं भवेत् । रथतुण्डगतान्विप्रान्नयेद्रथवरं रवेः ॥८२
सारथ्यं रुद्र कुर्याद्वै श्रेयोऽर्थमात्मनः सदा । नारुहेत रथेऽश्रद्धो[2] यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥८३
रथमारोहतस्तस्य क्षयं गच्छति सन्ततिः । स रथो देवदेवस्य वोढव्यो ब्राह्मणैः सदा ॥८४
क्षत्रियैश्चापि वैश्यैश्च न तु शूद्रैः कदाचन । ये त्वन्यदेवताभक्ता ये च मद्यप्रवर्तकाः ॥८५
नैतैः शूद्रैश्च वोढव्य इतरैस्तु सदोह्यते । उपवासव्रतोपेतैर्वोढव्यः पार्वतीप्रिय ॥८६
स्वस्थानाच्चलितो रुद्र पूर्वद्वारं व्रजेत[3] वै । दिनमेकं वसेत्तत्र पूज्यमानो नृपेण वै ॥८७
नानाविधैः प्रेक्षणकैः पुराणश्रवणेन च । नानाविधैर्ब्रह्मघोषैर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥८८
स्थित्वा तु तत्राष्टम्यन्तं नवम्यां चलते पुनः । व्रजेत दक्षिणं द्वारं नगरस्य त्रिलोचन ॥८९
तत्रापि दिनमेकं तु तिष्ठन्तेन्धकसूदन । स्थितेऽत्र तैः पूज्यमानो यथा राज्ञा तथा नृपैः ॥९०
तस्मादपि चलेद्रुद्र द्वारं पश्चात्ततोत्तरम् । तत्रापि पूज्यः शूद्रैस्तु विधिवत्प्रियदर्शन ॥९१

ऊपर स्थित हो। पुनः (देव के) पीछे उछलते हुए गरुड़ बैठाये। पश्चात् सुवर्णदण्ड युक्त एवं अनुपम श्वेत छत्र को जिसमें सोने की बूँदें मणि एवं मोतियों से समुज्ज्वल, इन्द्र धनुष की भाँति चित्र-विचित्र, सुवर्ण-दण्ड से भूषित एवं सर्वाङ्ग नवीन हो, भिन्न-भिन्न रंग के सात पताकाओं से अलंकृत करके लगाये ।७८-८१। हे भूतेश, हे कामनाशन ! (शिव) ! पश्चात् ध्वजा के ऊपरी भाग में अरुण को बैठा कर बैठे

तस्माच्च चलते रुद्र व्रजेन्मध्यं पुरस्य तु । तत्रस्थं पूजयन्ति स्म ब्राह्मणाः श्रद्धयान्विताः ॥९२
शंखवादित्रनिर्घोषैस्तथा प्रेक्षणकैर्वरैः । ब्रह्मघोषैश्च विविधैः समन्ताद्दीपकैः शुभैः ॥९३
नानाविधैर्वित्तदानैर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः । दीनान्धकृपणानां च तर्पणैस्त्रिपुरान्तक ॥९४
पुरमध्यात्तु चलितस्तिष्ठेत्प्राप्य स्वमंदिरम् । इत्थं प्राप्य स्थितो देवः पुरतो मंदिरस्य तु ॥९५
तत्र स्थितः पूजनीयो भवेत्पौरेण कृत्स्नशः । पूज्यमानस्त्वहोरात्रं रथारूढस्तु तिष्ठति ॥९६
अपरे दिने व्रजेत्स्थानं तच्चिरन्तनमादरात् । त्रयोदश्यां व्यतीतायां चतुर्दश्यां त्रिलोचन ॥९७
सदैवं भ्रामयेद्देवं ग्रहेशं दुरितापहम् । परिवारयुतं रुद्र सानुगं परमेश्वरम् ॥९८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि रथसप्तमीकल्पे रथयात्रावर्णनं नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोध्यायः ।५५।

अथ षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सूर्यरथयात्रावर्णनम्

श्रीरुद्र उवाच

कथं प्रचालयेद्ब्रह्मन् रथस्थं तमनाशनम् । अनुगाश्च कथं चास्य के च ते अनुगाः क्रमात् ॥१
भूयोभूयः सुरश्रेष्ठ विस्तरान्मम श्रेयसे । [1]वद सर्वं जगन्नाथ परं कौतूहलं हि मे ॥२

ओर दीप से सुसज्जित करते हुए सूर्य की पूजा करनी चाहिए जिसमें, वहाँ भाँति-भाँति के दान द्वारा ब्राह्मण गण प्रसन्न किये गये हों, और दीन, अंधे एवं निराश्रित को संतोष प्राप्त हुआ हो ।८७-९४। पुनः वह रथ वहाँ

ब्रह्मोवाच

शनैर्नयेद्रथं रुद्र वर्त्मना सु समेन तु । यथा पर्यटनं तु स्याद्विषमे पथि गच्छतः ।।३
प्रतीहाररथं पूर्वं नयेन्मार्गविशुद्धये । तस्मादनन्तरं रुद्र दण्डनायकमादरात् ।।४
पिङ्गलं च ततस्तस्य पृष्ठगं चादरान्नयेत् । रक्षको द्वारको यस्माद्रथारूढौ तु पृष्ठतः ।।५
रथारूढस्तथा दिण्डी देवस्य पुरतः स्थितः । तस्मादपि तथा रुद्र लेखको भास्करप्रियः ।।६
शनैःशनैर्नयेद्रुद्र रथं देवस्य यत्नतः । युगाक्षचक्रभङ्गो वा यथा न स्यात्त्रिलोचन ।।७
ईषाभङ्गे द्विजभयं भग्नेऽक्षे क्षत्रियक्षयः । तुलाभङ्गे तु वैश्यानां शय्याशूद्रक्षयो भवेत् ।।८
युगभङ्गे त्वनावृष्टिः पीठभङ्गे प्रजाभयम् । परचक्रागमं[1] विद्याच्चक्रभङ्गे रथस्य तु ।।९
ध्वजस्य पतने चापि नृपभङ्गं विनिर्दिशेत् । [2]व्यङ्गितप्रतिमायां तु राज्ञो मरणमादिशेत् ।।१०
छत्रभङ्गाद्भयं रुद्र युवराज्ञो विनिर्दिशेत् । उत्पन्नेष्वेवमाद्येषु उत्पातेष्वशुभेषु च ।।११
बलिकर्म पुनः कुर्याच्छांतिहोमं तथैव च । ब्राह्मणान्वाचयेद्भूयो दद्याद्दानानि चैव हि ।।१२
पूर्वोत्तरे च दिग्भागे रथस्याग्निं प्रकल्पयेत् । समिद्भिस्तु घृताक्ताभिर्होमयेज्जातवेदसम् ।।१३
स्वाहाकारान्वदन्सम्यग्दैवतेभ्यस्त्वनुक्रमात् । ग्रहेभ्यश्च प्रजाभ्यश्च नामान्युद्दिश्य होमयेत् ।।१४
प्रथमं चाग्नये स्वाहा स्वाहा सोमाय चैव हि । स्वाहा प्रजापतये च देया आहुतयः क्रमात् ।।१५

ब्रह्मा बोले—हे रुद्र ! उस रथ को, जिस प्रकार मार्ग में धीरे-धीरे चलाया जाता है, उसी भाँति विषम मार्ग में भी चलाये ।३। उस मार्ग को सुन्दर बनाने के लिए पहले द्वारपालों को रथ ले जाना चाहिए पश्चात् दंडनायक (सेनाध्यक्ष, एवं पिङ्गल (गजादि) की पातका के अनन्तर द्वार रक्षकों के रथ ले जाना ... सन्निकट सूर्य के प्रिय लेखक (मूर्ति

स्वस्त्यस्त्विह च विप्रेभ्यः स्वस्ति राज्ञे तथैव च। गोभ्यः स्वस्ति प्रजाभ्यश्च जगतः शान्तिरस्तु वै॥१६
शं नोऽस्तु द्विपदे नित्यं शान्तिरस्तु चतुष्पदे। शं प्रजाभ्यस्तथैवास्तु शं सदात्मनि चास्तु वै॥१७
भूः शान्तिरस्तु देवेश भुवः शान्तिस्तथैव च। स्वश्चैवास्त तथा शान्तिः सर्वत्रास्तु तथा रवेः॥१८
त्वं देव जगतः स्रष्टा पोष्टा चैव त्वमेव हि। प्रजापाल ग्रहेशान शान्तिं कुरु दिवस्पते॥१९
इदमन्यच्च वक्ष्यामि शान्त्याः परमकारणम्। यात्राकारणभूतस्य पुरुषस्य स्वजन्मनः॥२०
दुःस्थान्ग्रहांश्च विज्ञाय ग्रहशान्तिं समाचरेत्। प्रादेशमात्राः कर्त्तव्याः समिधोऽथ प्रमाणतः॥२१
अर्कमय्यो रवेः कार्या पालाश्यः शशिनः स्मृताः। खादिर्यश्चैव भौमाय आपामार्ग्योऽब्जसूनवे॥२२
आश्वत्थ्यश्चाथ जीवाय औदुम्बर्यः सिताय च। असिताय शमीमय्यो दूर्वा कार्यस्तु राहवे॥२३
केतवे तु कुशाः कार्याः दक्षिणाश्चाप्यतः शृणु। सूर्याय शोभनां धेनुं शंखं दद्यादथेन्दवे॥२४
रक्तमनड्वाहं भौमाय काञ्चनं सोमसूनवे। जीवाय वाससी देये शुक्रायाश्वं सितं हर॥२५
शनैश्चराय गां नीलां राहवे भाण्डपायसम्। छागं तु केतवे दद्याच्छृण्वेषां भोजनान्यपि॥२६
गुडौदनं तु सूर्याय सोमाय घृतपायसम्। हविष्यमन्नं भौमाय क्षीरान्नं सोमसूनवे॥२७
दध्योदनं तु जीवाय शुक्रायाथ घृताशनम्। तिलपिष्टांश्च माषांश्च सूर्यपुत्राय दापयेत्॥२८

विनम्र भाव से कहे—'ब्राह्मणों, राजाओं, गौओं, प्रजाओं एवं समस्त जगत् तथा मनुष्य पशु-पक्षी एवं प्रजाओं की रक्षा-शांति करने के उपरान्त भूलोक भुवर्लोक तथा स्वर्गलोक में सूर्य कल्याणपूर्वक शान्ति प्रदान करें।१६-१८। इस भाँति कहते हुए पुनः प्रार्थना करे कि हे देव ! तुम्हीं इस जगत् को उत्पन्न और पालन करने वाले हो अतः हे प्रजापाल, हे महेशान, हे दिवस्पते ! मुझे शांति प्रदान करने की कृपा करें।१९। ग्रहों की प्रतिकूलता में अशांति उत्पन्न होने पर जो शांति की जाती है, उसके महान कारण को मैं

राहवे दापयेन्मांसं केतवे चित्रमोदनम् । सौवीरमारनालं च स्विन्नबीजं च काञ्जिकम् ॥२९
यथा बाणप्रहाराणां वारणं कवचं स्मृतम् । तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥३०
अहिंसकस्य दान्तस्य धर्मार्जितधनस्य च । नित्यं च नियमस्थस्य सदा सानुग्रहा ग्रहाः ॥३१
ग्रहाः पूज्याः सदा रुद्र इच्छता विपुलं यशः । श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥३२
वृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन्पुनः । यानपत्या भवेन्नारी दुष्प्रजाश्चापि या भवेत् ॥३३
बाला यस्याः प्रम्रियन्ते या च कन्याप्रजा भवेत् । राज्यभ्रष्टो नृपो यस्तु दीर्घरोगी च यो भवेत् ॥३४
ग्रहयज्ञः स्मृतस्तेषां मानवानां मनीषिभिः । तस्मादसौ सदा कार्यः श्रेयोऽर्थं जानता हर ॥३५
दत्तपुष्पः क्रूरदृक्च पुष्पजो धिषणस्तथा । सितासितौ तथा रुद्र उपरागः शिखी तथा ॥३६
एते ग्रहा महाबाहो विद्वद्भिः पूजिताः सदा । ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादपि ।३७
राजतादायसात्सीसाद्ग्रहाः कार्याः [२]प्रयत्नतः । स्वर्णे वाथ पटे लेख्या यथाशास्त्रं महेश्वर[२] ॥३८
यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गंधाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलः ॥३९
कर्तव्या मन्त्र[३]वंतश्च चरवः प्रतिदैवतम् । आकृष्णेन इमं देवा अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ॥४०
उद्बुध्यस्व यथासंख्यमृच एताः प्रकीर्तिताः । बृहस्पते अतिदर्यस्तथैवान्नात्परिस्रुतः ॥४१

लिए चित्र भात (अनेक प्रकार के भात) वैर का फल, धूतर का दण्ड भाग एवं परिपक्व कंजे का फल अर्पित करना चाहिए ।२७-२९

जिस प्रकार बाणों के प्रहारों को कवच रोककर उसे निष्फल कर देता है, उसी भाँति दैव ग्रह द्वारा प्राप्त आघात से रक्षित रखने के लिए (ग्रहों) की शान्ति वारण (कवच) रूप होती है ।३०। इस प्रकार

शं नो देवी तथा कांडात्केतुं कृण्वन्निमाः क्रमात् । पूर्वोक्ताः समिधस्त्वत्र यथाशास्त्रं प्रहोमयेत् ॥४२
एकैकस्याष्टशतकमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥४३
पूर्वोक्तभोजनं यद्धि ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । शक्तितो वा यथालाभं दक्षिणा तु[१] विधानतः ॥४४
यश्च यस्य यदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् । [२]मयैषां हि वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥४५
ग्रहाधीना नरेंद्राणामुच्छ्रयाः पतनानि च । भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥४६
ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च गुरवो ब्राह्मणास्तथा । पूजितः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यपमानिताः ॥४७
यथा समुत्थितं यन्त्रं यन्त्रेणैव प्रहन्यते । तथा समुत्थितां पीडां ग्रहशान्त्या[३] प्रशामयेत् ॥४८
यज्वनां सत्यवाक्यानां तथा नित्योपवासिनाम् । जपहोमपराणां च सर्वं दुष्टं प्रशाम्यति ॥४९
एवं कृत्वा प्रजाशान्तिं कृत्वा च स्वस्तिवाचनम् । पुनः सज्जं रथं कृत्वा कुर्यात्प्रक्रमणं हर ॥५०
मार्गं शेषं नयित्वा तु नयेद्देवालयं रविम् । पूजयित्वा ततः [४]पूर्वा याः प्रोक्ता रथदेवताः ॥५१
यथा पूज्या ग्रहाः सर्वे उत्पातेषु त्रिलोचन । रथदेवास्तथा[५] पूज्या याः स्थिता रथमाश्रिताः ॥५२

इतिश्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यमहिमवर्णनं नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।५६।

ऋचाओं का क्रमशः उच्चारण करते हुए सूर्यादि ग्रहों के लिए समिधा से आहुति डालनी चाहिए ।४०-४२। इस प्रकार प्रत्येक ग्रह के उद्देश्य से एक सौ आठ या अट्ठाइस आहुति दही, घी और मधु, शहद, मिलाकर देनी होती है ।४३। और उपरोक्त बताये हुए भोजन पदार्थ से ब्राह्मणों को भलीभाँति तृप्त कर शक्ति के अनुसार उन्हें विधानपूर्वक दक्षिणा भी प्रदान करनी चाहिए ।४४। इसलिए जिसके जो ग्रह अरिष्ट हों, उसे उसकी पूजा प्रयत्नपूर्वक करनी चाहिए क्योंकि मैंने इन्हें वर प्रदान किया है कि 'विश्व में

अथ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

रथयात्रावर्णनम्

ब्रह्मोवाच

क्षीरं यवागूर्ब्रह्मणे स्यात्परमान्नं त्रिलोचन । फलानि कार्तिकेयस्य दद्याद्भूतेशप्रीतये ॥
विवस्वते मधु मांसं तथा मद्यं च सुव्रत ॥१
पुरुहूताय भक्ष्याणि सानुगाय निवेदयेत् । हविरन्नमग्नये स्यादग्रान्नं विष्णवे तथा ॥२
राक्षसेभ्यः समैरेयं दद्यान्मांसौदनं हर । संस्कृतं पिशितान्नं च रेवताय निवेदयेत् ॥३
तिलान्नं पितृराजाय दद्यात्त्रिपुरसूदन । आश्विनाभ्यामपूपांस्तु वसुभ्यो मांसमोदनम् ॥४
पितृभ्यः पायसं दद्याद्घृताक्तं मधुना सह । कात्यायन्यै यवागूं च श्रियै दद्यात्तथा दधि ॥५
सरस्वत्यै त्रिमधुरं वरुणायेक्षुरसौदनम् । [1]खांडवान्नं धनपतावेवं मित्रे त्रिलोचन ॥६
सस्नेहेन तु तक्रेण मरुद्भ्यस्तर्पणं स्मृतम् । मांसान्नभक्तसूपांश्च मातृभ्यो वै निवेदयेत् ॥७
उल्लेपिकाश्च भूतेभ्यो जलं सूर्याय वै हर । दद्याद्गणाधिपतये मोदकांस्त्रिपुरान्तक ॥८
शष्कुल्यस्तु नैर्ऋताय देयाः स्युर्गणनायक । सर्वभक्ष्याणि विश्वेभ्यो दातव्यानि समन्ततः ॥९
क्षीरौदनमृषिभ्यस्तु क्षीरं नागेभ्य एव हि । सूर्यरथाय बलिं दद्यात्कुर्याद्वै सार्वभौतिकम् ॥१०

अध्याय ५७

उद्वर्तनं सुरा मांसं तद्वाहेभ्यश्च भारत । आज्यं च ब्रह्मणे दद्यात्त्र्यम्बकाय तिलांस्तथा ।।११
स्वाहातनये वै लाजा दातव्यास्त्रिपुरान्तक । भास्कराय सदा दद्यात्कोविदारं त्रिलोचन ।।१२
राजवृक्षं तथेन्द्राय हविष्यं पावकाय च । चक्रिणे सप्तधान्यं च गरुडे मत्स्यमोदनम् ।।१३
यक्षेभ्यो विविधान्नानि निर्यासं रेवते त्यजेत् । वैकंकतस्रजो रुद्र यमाय परिकीर्तिताः ।।१४
देयं स्यात्कर्णिकारं तु अश्विभ्यां वृषभध्वज । श्रियै पद्मानि देयानि चंडिकायै सुचंदनम् ।।१५
नवनीतं सरस्वत्यै विनतायै तथामिषम् । पुष्पाण्यप्सरसां रुद्र मालत्याः परिकीर्त्तितम् ।।१६
वरुणायाग्निमन्थं तु फलं मूलं निर्ऋतये । बिल्वं दद्यात्कुबेराय कपित्थं मरुतां तथा ।।१७
गंधर्वेभ्यस्त्वारग्वधं दद्यात्त्रिपुरसूदन । वासवेभ्यस्तु कर्पूरं दद्याद्दारु गणाधिपे ।।१८
पितृभ्यः पिण्डमूलानि भूतेभ्यश्च विभीतकम् । गोभ्यो यवान्प्रदद्याद्वै मातृभ्यश्चाक्षतान्हर ।।१९
गुग्गुलं विघ्नपतये विश्वेभ्यो देयमोदनम् । ऋषिभ्यो ब्रह्मवृक्षं तु नागेभ्यो विषमुत्तमम् ।।२०
भास्करस्येह देयानि सकलानि गणाधिप[1] । मधुसर्पिस्तथोक्तानि गैरिकस्य त्रिलोचन ।।२१
न्यग्रोधं तस्य वाहेभ्यो भक्त्या रुद्र निवेदयेत् । सायं प्रातस्तु मध्याह्ने सदैकाग्रमना हर ।।२२
सर्वेषां शक्तितो भक्त्या [2]दहेद्धूपं विचक्षणः । मन्त्रतो देवशार्दूल यो यस्येह प्रकीर्तितः ।।२३
शान्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलान्दद्याद्विचक्षणः । वैश्वानरे वा जुहुयाद् घृतेन सहितान्हर ।।२४
देवानाममृतं ह्येते पितृणां हि स्वधामृतम् । शरणं ब्राह्मणानां च सदा ह्येतान्विदुर्बुधाः ।।२५

(धनबहेड़), पावक के लिए हविष्य, विष्णु के लिए सप्तधान्य, गरुड़ के लिए मछली-भात, यक्षों के लिए

कस्यपस्याङ्गजा ह्येते पवित्राश्च तथा हर । स्नाने दाने तथा होमे तर्पणे ह्याशने पराः ॥२६
इत्थं देवान्ग्रहांश्चैव पूजयित्वा प्रयत्नतः । अवतार्य रथाच्चैनं मण्डले स्थापयेत्पुनः ॥२७
कृत्वा त्वारार्तिकं यत्नाद्दीपतोययवाक्षतैः[1] । कार्पासबीजलवणतुषैर्दुर्दृष्टिशान्तये ॥२८
वेदीमारोपयेत्पश्चात्पत्नीभ्यां सह सुव्रत । तत्रस्थं पूजयेद्देवं दिनानि दश सुव्रत ॥२९
दशाहिकेति विख्याता या पूजा भूतले हर । तया सम्पूजयेद्देवं चतुर्थेऽह्नि तथा हर ॥३०
चतुर्थेऽहनि कर्तव्यं यत्नाद्धि स्नपनं रवेः । अभ्यङ्गभोजनाद्यैस्तु पूजासत्कारमण्डलैः ॥३१
अनेन विधिनापूज्य दशाहानि दिवाकरम् । ततो नयेत्परं स्थानं यत्तत्पूर्वमथालयम् ॥३२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि रथसत्तमीकल्प आदित्यमहिमवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।५७।

अथाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

रथ-यात्रावर्णनम्

ब्रह्मोवाच

अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वा कारयेत वा । यात्रां भगवतो भक्त्या भास्करस्यामितौजसः ॥१

से उत्पन्न होने के नाते ये देवगण परम पवित्र हैं। अतः स्नान, दान, हवन, तर्पण और भोजन आदि सभी कर्मों में इनका अत्यन्त सुसम्मान करना चाहिए।२६। इस प्रकार ग्रह और देवादिकों का सप्रयत्न पूजन करने के अनन्तर रथ से सूर्य को उतार कर पुनः मंडल में स्थापित करे।२७। पश्चात् दुर्भाग्य शांति के लिए

स परार्धं तु वर्षाणां सूर्यलोके महीयते । कुले जायते तस्य दरिद्रो व्याधितोऽपि वा ॥२
अभ्यङ्गाय घृतं यस्तु भास्कराय प्रयच्छति । कृते तु वर्णतिलके स गच्छेत्सुरभी[1] पुरम् ॥३
तीर्थोदकं तु यो भक्त्या गंगायाश्च तथोदकम् । स्नानार्थमानयेद्यस्तु भास्करस्य त्रिलोचन ॥४
भक्त्या वर्णत्रयं दद्याद्भास्करस्य त्रिलोचन । समाप्येहाखिलान्कामान्प्राप्नुयाद्वरुणालयम् ॥५
रक्तवर्णं तु यो दद्याद्भविष्यान्नं गुडौदनम् । स गच्छेद्दीप्तिमान्रुद्र सूर्यलोकं पुरं वरम् ॥६
गच्छेत्पुरवरे रूद्र यत्र देवः प्रजापतिः । स्नापयेद्यस्तु वा भक्त्या भास्करं पूजयेत्तथा ॥७
स गच्छेद्दीप्तिमान्रूद्र सूर्यलोकं न संशयः । [2]रथमारोपयेद्यस्तु रथमार्गं प्रमार्जति ॥८
स याति वातसालोक्यं वाततुल्यपराक्रमः । रथस्य गच्छतो यस्तु मार्गे कुर्यात्सुमण्डलम् ॥९
स लोकं प्राप्नुयात्पुण्यं मारुतं नात्र संशयः । सूर्यस्य गच्छतो यस्तु मार्गं कुर्यात्सुमण्डलम् ॥१०
स लोकं प्राप्नुयात्पुण्यं यः कुर्यान्मार्गमादरात् । पुष्पप्रकरशोभाढ्यं [3]शुभतोरणमण्डितम् ॥११
शंखतूर्यनिनादाढ्यं तथा[4] प्रेक्षणकान्वितम् । स याति परमं स्थानं यत्र देवो विभावसुः ॥१२
देवेन सहितो यस्तु नृत्यन्गायंस्तथार्चयन् । कुर्यान्महोत्सवं भक्त्या स याति परमं पदम् ॥१३
प्रजागरं यस्तु कुर्याद्देवे रथगते रवौ । स सुखी पुण्यवान्नित्यं मोदते शाश्वतीः समाः ॥१४

वह परार्द्ध वर्षपर्यन्त (अन्तिम संख्या के वर्षों तक) सूर्य में पूजित रहता है और उसके कुल में कभी दरिद्र या कोई रोग नहीं होता है।१-२। इस भाँति जो सूर्य के देह में लगाने के लिए घी का दान तथा तिलक के लिए रंग प्रदान करता है, वह सुरभी (गायों के) लोक को प्राप्त करता है।३। हे त्रिलोचन ! जो सूर्य के स्नान के लिए गंगा जल या अन्य तीर्थों के जल, तथा भक्तिपूर्वक तिलक लगाने के लिए तीनों रंगों को प्रदान करता है, वह इस लोक में अपने सभी मनोरथ सफल करके वरुण लोक को प्राप्त करता है।४-५।

भक्तदासादिकं[1] सर्वं यो ददाति रवेर्नरः । सम्प्राप्येहाखिलान्कामान्सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥१५
रथारूढस्य सूर्यस्य भ्रमतो दर्शनं हर । दुर्लभं देवशार्दूल विशेषात्पुरतो व्रजन् ॥१६
उत्तराभिमुखं यान्तं तथा वै दक्षिणामुखम् । धन्यः पश्यति देवेशं भास्करं भक्तवत्सलम् ॥१७
अथ संवत्सरे प्राप्ते भानोर्यात्रादिने यदि । रथप्रक्रमणं तत्र न कथञ्चित्कृतं भवेत् ॥१८
ततो वै द्वादशे वर्षे कर्तव्यं भूतिमिच्छता । इन्द्रध्वजस्य चाप्येवं यदि नोत्थापनं कृतम् ॥१९
ततो वै द्वादशे वर्षे कर्तव्यं नान्तरा पुनः । यात्रायाश्चापि ये भङ्गं कुर्वन्ति वृषभध्वज ॥२०
मन्देहा नाम ते ज्ञेया राक्षसा नात्र संशयः । ये कुर्वन्ति तथा यात्रां नरा धर्मध्वजस्य तु ॥२१
इन्द्रादिदेवास्ते ज्ञेया गताश्च परमं पदम् । पुनर्यात्राविधिं चेमं समासात्कथयामि ते ॥२२
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः । वर्तमाने तु वै माघे रथे [2]देवगणाश्रिते ॥२३
स तस्मिन्नेव मनसा स्थापनीयो रथोपरि । द्यौर्मही च द्विमूर्तिस्थे यथापूर्वं प्रतिष्ठिते ॥२४
तथैव राज्ञी द्यौर्ज्ञेया निक्षुभा पृथिवी स्मृता । एताभ्यामपि देवीभ्यां यथैव सवितुस्तथा ॥२५
दिण्डिनः पिंगलादीनां पृथुः कार्यो रथक्रमः । मनसा चिन्तयेदन्यां यथास्थानेषु देवताम् ॥२६
दिक्पालांल्लोकपालांश्च कल्पयेन्मनसैव तु । देवो वेदमयश्चायं सर्वदेवमयस्तथा ॥२७
मंडलमृङ्मयं चैव छन्दांस्यास्यं प्रकीर्तितम् । गायत्री चैव त्रिष्टुप्च जगत्यनुष्टुबेव च ॥२८

मनोरथों को सफल करते हुए (अंत में) सूर्य लोक की प्राप्ति करता है।१५। हे देवशार्दूल ! इस प्रकार रथ पर बैठ कर घूमते हुये सूर्य का दर्शन विशेष कर अत्यन्त दुर्लभ होता है, जब वे सामने से होकर जाते हैं।१६। इसलिए उत्तर या दक्षिण की ओर मुख करके जाते हुए भक्तवत्सल सूर्य का दर्शन जिसे प्राप्त होता है,

पंक्तिश्च बृहती चैव उष्णिगेव च सप्तमी । ततो देवमयात्वाच्च च्छन्दसां चैव कल्पनात् ॥२९
ततो वेदमयात्वाच्च तरणिर्लोकपूजितः । [1]रथप्रक्रमणात्सूर्यो वोढव्यो ब्रह्मवादिभिः ॥३०
उपवासपरैर्युक्तैर्वेदवेदांगपारगैः । रथं तु नारुहेच्छूद्रो भास्करस्य त्रिलोचन ॥३१
आरुह्य तरणेर्यानं व्रजेच्छूद्रो ह्यधोगतिम् । यथोक्तकरणाद्रुद्र सदा शान्तिर्भवेन्नृणाम् ॥३२
नायकश्चापि सर्वेषां देवानां तु[2] दिवाकरः । विन्यसेत्तु रथानां तु देवतायतनेषु च ॥३३
ततो धूपोपहारैस्तु पूजयेत्प्रथमं रविम् । दिग्देवानुचरांश्चैव पूजयेत्पूज्यते श्रिया ॥३४
अपूज्य प्रथमं सूर्यमपरान्यस्तु पूजयेत् । [3]तत्तद्भूतकृतं पाद्यं न प्रगृह्णन्ति देवताः ॥३५
यात्राकाले तु सम्प्राप्ते [4]सवितुर्दीक्षितां तनुम् । ये द्रक्ष्यंति नरा भक्त्या ते भविष्यन्त्यकल्मषाः ॥३६
पौर्णमास्याममायां च दर्शनं पुण्यदं स्मृतम् । सप्तम्यां च तथा षष्ठ्यां दिने तस्य रवेस्तथा ॥३७
आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथ्यः पुण्यतमाः स्मृताः । महाभाग्यं तिथे पुण्यं यथा शास्त्रेषु गीयते ॥३८
कार्त्तिक्यां तु विशेषेण महाकार्तिक्युदाहृता । एवं कालसमायोगाद्यात्राकालो विशिष्यते ॥३९
दर्शनं च महापुण्यं सर्वपापहरं भवेत् । उपवासपरो यस्तु तस्मिन्काले यतव्रतः ॥४०

अनुष्टुप्, पंक्ति, वृहती तथा उष्णिक् ये सातों छन्द उनके मुख हैं । देवमय और वेदमय होने तथा छन्द की कल्पना करने के नाते सूर्य लोकपूज्य हैं । अतः उनके रथ वहन करने के लिए ब्रह्मवादियों को जो उपवास आदि नियम पालन और वेद वेदाङ्ग के कुशल विद्वान् हों, नियुक्त करना चाहिए ।२८-३०। हे त्रिलोचन! सूर्य के रथ पर शूद्र को कभी न बैठना चाहिए ।३१। क्योंकि यदि उस पर वह बैठता है तो

पूजयेत्[1] रविं भक्त्या स गच्छेत्परमां गतिम् । देवोऽयं यज्ञपुरुषो लोकानुग्रहकांक्षया ॥४१
प्रतिमावस्थितो भूत्वा पूजां गृह्णात्यनुग्रहात् । स्नानाद्दानाज्जपाद्धोमात्संयोगाद्देवकर्मणः ॥४२
कूर्चानां वपनाच्चैव दीक्षितः पुरुषो भवेत् । कचानां वापनं कार्यं सूर्यभक्तैः सदा नरैः ॥४३
सूर्यक्रतौ शुचिस्त्वेवं दीक्षितः पुरुषो भवेत् । चतुर्णामपि वर्णानां भक्त्या सूर्यस्य नित्यदा ॥४४
एवं येऽत्र करिष्यन्ति ते नरा नित्यदीक्षिताः । चीर्णव्रता महात्मानस्ते यास्यन्ति परां गतिम् ॥४५
इत्येषा कथिता रुद्र रथयात्रा दिवस्पतेः । यां श्रुत्वा वाचयित्वा सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥४६
कृत्वा च विधिवद्भक्त्या याति सूर्यसदो नरः । रथाह्वा कथिता रुद्र समासात्सप्तमी शुभा ॥४७
भूयोऽपि श्रूयतां रुद्र सप्तमीं गदतो मम ॥४८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे रथयात्रा वर्णनं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।५८।

अथैकोनषष्टितमोऽध्यायः

रथसप्तमी-माहात्म्यवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

माघे मासि तथा देव सिते पक्षे जितेन्द्रियः । षष्ठ्यामुपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोपहारतः ॥१

सूर्य की पूजा करता है, उसे उत्तम गति होती है । इसीलिए लोकोंके के ऊपर विशेष कृपा करने के नाते सूर्य को यज्ञ-पुरुष बताया गया है ।४०-४१। प्रतिभा में अवस्थित होकर ये (सूर्य) कृपा करके (उसकी) पूजा

पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत् । विबुद्धस्त्वथ सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्चयेत् ॥२
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्वित्तशाठ्यं[1] विवर्जयेत् । खण्डवेष्टैर्मोदकैश्च तथेक्षुगुडपूपकैः ॥३
अथ संवत्सरे पूर्णे सप्तम्यां कारयेद्बुधः । देवदेवस्य वै यात्रां पूर्वोक्तविधिना हर ॥४
कृष्णपक्षे तु यः कृत्वा रथमारोहितं रविम् । पश्येद्भक्त्या जगन्नाथं स याति परमां गतिम् ॥५
तृतीयायामेकभक्तं चतुर्थ्यां नक्तमुच्यते । पञ्चम्यामयाचितं स्यात्षष्ठ्यां चैवमुपोषणम् ॥६
सप्तम्यां पारणं कुर्याद्दृष्ट्वा देवं रथे स्थितम् । पूजयित्वा च विधिना शक्त्या भक्त्या त्रिलोचन ॥७
सौवर्णं तु रथं कृत्वा ताम्रपात्रोपरि स्थितम् । रथमध्ये न्यसेद्व्योम पूजितं मणिभिर्हर ॥८
पद्मरागं न्यसेन्मध्ये मौक्तिकं पूर्वतो न्यसेत् । इंद्रनीलमथो याम्यां वारुण्यां मरकतं हर ॥९
प्रवालमुत्तरे रुद्र सवज्रं विन्यसेद् बुधः । श्वेतं पीतासितं चापि रक्तं चान्धकसूदन ॥१०
एतानि तात वस्त्राणि दिक्षु सर्वासु विन्यसेत् । पताकाकारसंस्थानं घण्टाभरणभूषितम् ॥११
पुष्पैर्दामैरलंकृत्य रथं रुद्र समन्ततः । यथान्यायं पूजयित्वा भास्कराय निवेदयेत् ॥१२
भोजयित्वाथ वा विप्रानाचार्याय निवेदयेत् । योऽधीते सप्तमीकल्पं सोपाख्यानं च भारत ॥१३
आचार्यः स द्विजो ज्ञेयो वर्णानामनुपूर्वशः । सौराणां वैष्णवानां तु शैवानां पार्वतीप्रिय ॥१४
अलाभे तु सुवर्णस्य रथं राजतमादिशेत् । तद्लाभे ताम्रमयं रथं व्योम च कारयेत् ॥१५

और पुष्पादि उपहार द्वारा सूर्य की पूजा करके रात में उन्हीं के समाने शयन करे। पुनः सप्तमी में प्रातः काल उठकर भक्तिपर्वूक भानु की पूजा करने के अनन्तर अपनी शक्ति के अनुसार खाँड़ के लड्डू, ऊख के गुड़ के मालपुआ और लड्डू द्वारा ब्राह्मणों को भली-भाँति तृप्त करे उसमें कृपणता न होने पाये।१-३। हे

अभावे चापि ताम्रस्य रथः पिष्टमयः स्मृतः । सहिरण्यो [1]महादेव ताम्रभाजनमाश्रितः ॥१६
[2]कौशेययुग्मसहितं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । पूर्वोक्ताय महादेव वाचकाय महात्मने ॥१७
पञ्चरत्नसमायुक्तं शुभगन्धाधिवासितम् । स्वशक्त्या तु विरूपाक्ष वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥१८
एषा पुण्या पापहरा रथाह्वा सप्तमी हर । कथिता ते मया रुद्र महतीयं प्रकीर्तिता ॥१९
स्नानं दानमथो होमः पूजा ग्रहपतेर्हर । शतसाहस्रं भवेदस्यां कृतं भूधरविद्यते ॥२०
एवमेषा पुण्यतमा माघे प्रोक्ता तु सप्तमी । यामुपोष्य नरो भक्त्या सूर्यस्यानुचरो भवेत् ॥२१
ब्राह्मणो याति देवत्वं क्षत्रियो विप्रतां व्रजेत् । वैश्यः क्षत्रियतां याति शूद्रो वैश्यत्वमेति च ॥२२
विद्याविनयसम्पन्नं भर्त्तारं [3]कन्यका लभेत् । अपुत्रा स्त्री सुतं विन्देत्सौभाग्यं च गणाधिप ॥२३
विधवा चाप्युपोष्येमां सप्तमीं त्रिपुरान्तक । नान्यजन्मसु वैधव्यं प्राप्नुयात्पार्वतीप्रिय ॥२४
बहुपुत्रा बहुधना पत्युर्वल्लभतां व्रजेत् । यावद्वै सप्त जन्मानि स्त्रियस्तु पुरुषास्तथा ॥२५
एवंविधा सप्तमी ते कथिता वृषभध्वज । यां श्रुत्वा मानवो भक्त्या मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥२६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे
रथसप्तमीमाहात्म्यवर्णनं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ।५९।

तो चाँदी और उसके अभाव में ताँबे का ही रथ बनाये ।१५। यदि ताँबा भी अप्राप्य हो तो चूर्ण (आटे) का रथ बनाना बताया गया है । हे महादेव ! इस प्रकार सुवर्ण के उस रथ को ताँबे के पात्र में रखकर दो रेशमी वस्त्र तथा कथावाचक ब्राह्मण को अर्पित करके अपनी शक्ति के अनुसार पंचरत्न और इत्र आदि

अथ षष्टितमोऽध्यायः

रथयात्रावर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

इत्युक्त्वा स जगामाशु सुरज्येष्ठं त्रिलोचनम् । रथयात्रा महाबाहो सूर्यस्येत्यमितौजसः ।।१

शतानीक उवाच

यमाराध्य जगन्नाथं मम पूर्वपितामहाः । तुष्टचर्थं ब्राह्मणानां तु अन्नमापुश्चतुर्विधम् ।।२
तस्य देवस्य माहात्म्यं श्रुतं च बहुशो मया । देवर्षिसिद्धमनुजैः स्तुतस्य हि दिनेदिने ।।३
कः स्तोतुमीशस्तमजं[1] यस्यैतत्सचराचरम् । अव्ययस्याप्रमेयस्य विबुध्येतोदयाज्जगत् ।।४
कराभ्यां यस्य देवेशौ कविष्णू लोकपूजितौ । उत्पन्नौ द्विजशार्दूल ललाटात्त्रिपुरान्तकः ।।५
तस्य देवस्य कैः शक्या वक्तुं सर्वा विभूतयः । सोऽहमिच्छामि देवस्य तस्य सर्वात्मना द्विज ।।६
श्रोतुमाराधनं येन निस्तरेयं भवार्णवम् । केनोपायेन मन्त्रैर्वा रहस्यैः परिचर्यया ।।७
दानैर्वृतोपवासैर्वा होमैर्जाप्यैरथापि वा । आराधितः समस्तानां क्लेशानां हानिदो भवेत्[2] ।।८
सैका विद्या हि विद्यानां यया तुष्यति सर्वकृत् । श्रुतानामपि तत्पुण्यं यत्र भानोः प्रकीर्तनम् ।।९

अध्याय ६०

रथा-यात्रा का वर्णन

रहस्यानां रहस्यं तद्येन हंसः प्रसीदति । एकः श्रेष्ठतमो मंत्रस्तदेकं परमं व्रतम् ॥१०
उपोषितं च तच्छ्रेष्ठं येन भानुः प्रसीदति । सा चैका रसना धन्या मार्तण्डं स्तौति या सदा ॥११
तदेकं निर्मलं चित्तं [1]यद्गतं सततं रवौ । श्लाघ्यानामपि तौ श्लाघ्याविह लोके परत्र च ॥१२
यो सदा द्विजशार्दूल भानोः पूजाकरौ करौ । तदेकं केवलं धन्यं शरीरं सर्वजन्तुषु ॥१३
यदेव पुलकोद्भासि भानोर्नामानुकीर्तने । सा जिह्वा कण्ठतालूकमथ वा प्रतिजिह्विका ॥१४
अथ वा सापरो रोगो या न वक्ति रवेर्गुणम् । नवद्वाराणि सन्त्यस्मिन्पुरे पुरुषसत्तम ॥१५
प्राकारैस्त्वावृते विष्वग्वृथा तानि विदुर्बुधाः । दत्त्वावधानं यच्छब्दे विनैव रविसंस्तुतिम् ॥१६
श्रेयसां न हि सम्प्राप्तौ पुरुषाणां विचेष्टितम् । जन्मन्यविफला सेवा कृता याश्रित्य भास्करम् ॥१७
दुर्गसंसारकांतारमपारमभिधावताम् । एको भानुनमस्कारः संसारार्णवतारकः ॥१८
रत्नानामाकरो मेरुः सर्वाश्चर्यमयं नभः । तीर्थानामाश्रयो गंगा देवानामाश्रयो रविः ॥१९
एवमादिगुणो भोगो भानोरमिततेजसः । श्रुतो मे बहुशः सिद्धैर्गीयमानैस्तथामरैः ॥२०
सोऽहमिच्छामि तं देवं सप्तलोकपरायणम् । दिवाकरमशेषस्य जगतो हृद्यवस्थितम् ॥२१
आराधयितुमीशेशं भास्करं चामितौजसम् । मार्तण्डं भुवनाधारं स्मृतमात्राघदारिणम् ॥२२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शतार्द्धसाहस्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि
सप्तमीकल्पे सूर्यपरिचर्यावर्णनं नाम षष्टितमोऽध्यायः ।६०।

का गुण-गान वेदों में भी वही पुण्ययुक्त है जिसमें सूर्य हो । उसी भाँति रहस्यों में वही रहस्य उत्तम है, वही एकमन्त्र है वही उत्तमव्रत, तथा वही उपवास श्रेष्ठ है, जिसके द्वारा सूर्य प्रसन्न होते हैं । उसी मनुष्य की जिह्वा धन्य हैं, जो सदैव सूर्य की स्तुति में लगी रहती है ।९-११। वही चित्त निर्मल है, जिसमें सूर्य का सतत

अथैकषष्टितमोऽध्यायः

सूर्य-महिमावर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

तमेकमक्षरं धाम परं सदसतोर्महत् । भेदाभेदस्वरूपस्थं प्रणिपत्य रविं नृप ॥१
प्रवक्ष्यामि यथापूर्वं विरिञ्चेन महात्मना । ऋषीणां कथितं पूर्वं तं निबोध नराधिप ॥२
आराधनाय सवितुर्महात्मा पद्मसंभवः । योगं ब्रह्मपरं प्राह महर्षीणां यथा प्रभुः ॥३
समस्तवृत्तिसंरोधात्कैवल्यप्रतिपादकम् । तदा जगत्पतिर्ब्रह्मा प्रणिपत्य महर्षिभिः ॥४
सर्वैः किलोक्तो भगवानात्मयोनिः प्रजाहितम् । योयं योगो भगवता प्रोक्तो वृत्तिनिरोधजः ॥५
प्राप्तुं शक्यः स त्वनेकैर्जन्मभिर्जगतः पते । विषया दुर्जया नृणामिन्द्रियाकर्षिणः प्रभो ॥६
वृत्तयश्चेतसश्चापि चञ्चलस्यापि दुर्धराः । रागादयः कथं जेतुं शक्या वर्षशतैरपि ॥७
न योगयोग्यं भवति मन एभिरनिर्जितैः । अल्पायुषश्च पुरुषा ब्रह्मन्कृतयुगेप्यमी ॥८
त्रेतायां द्वापरे चैव किमु प्राप्ते कलौ युगे । भगवंस्त्वामुपासीनान्प्रसन्नो वक्तुमर्हसि ॥९
अनायासेन येनैव उत्तरेम भवार्णवम् । दुःखाम्बुमग्नाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्मन्महाप्लवम् ॥१०

अध्याय ६१

सूर्य की महिमा का वर्णन

उत्तरेम भवाम्भोधिं तथा त्वमनुचिंतय । एवमुक्तस्तदा ब्रह्माक्रियायोगं महात्मनाम् ।।११
तेषामृषीणामाचष्ट नराणां हितकाम्यया । आराधयत विश्वेशं दिवाकरमतन्द्रिताः ।।१२
बाह्यलम्बनसापेक्षास्तमजं जगतः पतिम् । इज्यापूजानमस्कारशुश्रूषाभिरहर्निशम् ।।१३
व्रतोपवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः । तैस्तैश्चाभिमतैः कामैर्ये च चेतसि तुष्टिदाः ।।१४
अपरिच्छेद्यमाहात्म्यमाराधयत भास्करम् । तन्निष्ठास्तद्‌गतधियस्तत्कर्माणस्तदाश्रयाः ।।१५
तद्दृष्टयस्तन्मनसः सर्वस्मिन्त्स[1] इति स्थिताः । समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्वात्मनात्मनि ।।१६
संन्यसध्वं स वः कर्त्ता समस्तावरणक्षयम् । एतत्तदक्षरं ब्रह्म प्रधानपुरुषावुभौ ।।१७
[2]यतो यस्मिन्यथा चोभौ सर्वव्यापिन्यवस्थितौ । परः पराणां परमः सैकः सुमनसां परः ।।१८
यस्माद्भिन्नमिदं सर्वं [3]यच्चेदं यच्च नेङ्गति । मोक्षकारणमव्यक्तमचिन्त्यमपरिग्रहम् ।।
समाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन मुच्यते ।।१९
इति ते ब्रह्मणः श्रुत्वा रहस्यमृषिसत्तमाः ।।२०
नराणामुपकाराय योगशास्त्राणि चक्रिरे । क्रियायोगपराणीह मुक्तिकारीण्यनेकशः ।।२१
आराध्यते जगन्नाथस्तदनुष्ठानतत्परैः । परमात्मा स मार्तण्डः सर्वेशः सर्वभावनः ।।२२

कहा—यह क्रियारूपी योग ही मनुष्य के सभी प्रकार का हित कर सकता है। अतः संसार के ईश सूर्य की आराधना, जिसमें शारीरिक योग का भी सम्बन्ध है, सावधान होकर करो।११-१२। इस प्रकार जगत् के स्वामी और अजन्मा उन सूर्य की उपासना—यज्ञ, पूजन, नमस्कार एवं शुश्रूषा (सेवा), व्रत और उपवास द्वारा रात दिन परिश्रमपूर्वक करते हुए ब्राह्मणों को भी भली-भाँति तृप्त करो तथा अन्य भी ऐसे कार्य

यान्युक्तानि पुरा तेन ब्रह्मणा कुरुनन्दन । तानि ते कुरुशार्दूल सर्वपापहराण्यहम् ।।२३
वक्ष्यामि श्रूयतामद्य रहस्यमिदमुत्तमम् । संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रांतचेतसाम् ।।२४
हंसपोतं विना नान्यत्किंचिदस्ति परायणम् । उत्तिष्ठंश्चिंतय रविं व्रजंश्चिंतय गोपतिम् ।।२५
भुञ्जंश्चिंतय मार्तंडं स्वपांश्चिंतय भास्करम् । एवमेकाग्रचित्तस्त्वं संश्रितः सततं रविम् ।।२६
जन्ममृत्युमहाग्राहं संसाराम्भस्तरिष्यसि ।।२७

ग्रहेशमीशं वरदं पुराणं जगद्विधातारमजं च नित्यम् ।
समाश्रिता ये रविमीशितारं तेषां भवो नास्ति विमुक्तिभाजाम् ।।२८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे शताद्धसाहस्त्र्यां संहितायां ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे
सूर्ययोगमहिमवर्णनं नामैकषष्टितमोऽध्यायः ।६१।

अथ द्विषष्टितमोऽध्यायः

सूर्यदिण्डीसंवादम्

सुमन्तुरुवाच

अथान्यं सरहस्यं तु संवादं वच्मि तेऽखिलम् । सूर्यस्य दिण्डिना सार्धं सर्वपापप्रणाशनम् ।।१
ब्रह्महत्याभिभूतस्तु परा दिंडिर्महातपाः । आराधनाय देवस्य स्तोत्रं चक्रे महात्मनः ।।२

में प्राप्त हैं, आराधना करते हैं ।२२। हे कुरुनन्दन ! इसलिए ब्रह्मा के पहले जो कुछ कहा है, उसी को, जो समस्त पापों के नाशक तथा विषय-वासना में ओत-प्रोत होकर संसार सागर में डूबने वाले (प्राणी) के

श्रुत्वा तस्यार्थतः स्तोत्रं तुतोष भगवान्रविः । उवाच देवदेवस्तं दिण्डिनं गणनायकम् ॥३

आदित्य उवाच

हंत दिण्डे प्रसन्नोऽस्मि भक्त्या स्तोत्रेण तेऽनघ[1] । वरं वृणीष्व [2]धर्मज्ञ यत्ते मनसि वर्तते॥४

दिण्डिरुवाच

एष एव वरः श्लाघ्यो यत्प्राप्तोऽसि ममान्तिकम् । त्वद्दर्शनमपुण्यानां स्वप्नेष्वपि च दुर्लभम् ॥५
यथैषा ब्रह्महत्या मे आगता लोकगर्हिता । भवाञ्जानाति सर्वेशो हृदिस्थः सर्वदेहिनाम् ॥६
त्वत्प्रसादान्ममेशान[3] नाशमाशु प्रयातु वै। तथा च दुरितं सर्वं यच्चान्यल्लोकगर्हितम् ॥७
यद्यदिच्छाम्यहं तत्तत्सर्वमस्तु दिवस्पते । एतेनैवानुमानेन प्रसन्नो भगवन्निति ॥८
ज्ञातं मया हि मार्तण्डे नाप्रसन्ने विभूतयः । एवं सर्वसुखाह्लादमध्यस्थोऽपि हि भानुमान् ॥९
त्वं मामगाधे संसारे मग्नमुद्धर्तुमर्हसि । सुखानि तानि चैवान्ते तेषां दुःखं न तत्सुखम् ॥१०
यदा तु दुःखमागामि किं[4] वा कस्यैव भक्षणात् । तत्प्रसादं कुरु विभो जगतां त्वं जगत्पते ॥११
ज्ञानदानेन येनैवमुत्तरेयं भवार्णवम् । इत्युक्तस्तेनमार्तण्डः कथयामास योगवित् ॥१२

पद्यात्मक) बनाया था ।२। अर्थ समेत उसे सुनकर भगवान् सूर्य देव ने प्रसन्न होकर गणनायक दिंडी से कहा ।३

आदित्य ने कहा—हे दिंडे ! भक्तिपूर्वक किये हुए तुम्हारे इस स्तोत्र के पाठ से मैं अत्यन्त प्रसन्न हूँ। हे मर्मज्ञ ! तुम अपने अभिलषित वरदान माँगो ।४

दिंडी ने कहा—आपने यहाँ आकर दर्शन दिया, यही वरदान अति-प्रशंसनीय है, क्योंकि पापियों के

योगं निर्बीजमत्यन्तं दुःखसंयोगभेषजम् । श्रुत्वा योगं तु तं दिण्डिर्निर्बीजं निष्कलं बभौ ॥१३
प्रणिपत्य महातेजा इदं वचनमब्रवीत् । देवदेव त्वया योगो यः प्रोक्तो ध्वान्तनाशन ॥
नैष प्राप्यो मया नान्यैर्मानवैरजितेन्द्रियैः ॥१४
विषया दुर्जयाः पुंभिरिन्द्रियाकर्षिणः सदा । इन्द्रियाणां जयो युक्तः कः शक्तानां करिष्यति ॥१५
अहंममेतिविख्यातिर्दुर्जयं चञ्चलं मनः । रागादयस्तथा त्यक्तुं शक्या जन्मान्तरैर्यदि[2] ॥१६
सोऽहमिच्छामि देवेश त्वत्प्रसादादनिर्जितैः । रागादिभिरमर्त्यत्वं प्रापुः प्रक्षीणकल्मषाः ॥१७

आदित्य उवाच

यद्येवं मुक्तिकामस्त्वं गणनाथ शृणुष्व तम् । क्रियायोगं समस्तानां क्लेशानां हानिकारकम्[3] ॥१८
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥१९
मद्भावना मद्यजना मद्भक्ता मत्परायणाः । मम पूजाकराश्चैव मयि यान्ति लयं नराः ॥२०
सर्वभूतेषु मां पश्यन्समवस्थितमीश्वरम्[4] । कर्त्तासि केन चैव त्वमेवं दोषान्प्रहास्यसि[5] ॥२१
जङ्गमाजङ्गमे ज्ञाते मय्यासक्ते समन्ततः । रागलोभादिनाशेन भवित्री कृतकृत्यता ॥२२
भक्त्यातिप्रणयस्यापि चञ्चलत्वान्मनो यदि । मय्यावेशं दधद् भूयः कुरु मद्रूपिणीं तनुम् ॥२३

और निर्बीजयोग को सुनकर दिंडी ने प्रणाम करते हुए सूर्य से इस प्रकार कहना आरम्भ किया कि—हे देवाधिदेव ! आपने जिस योग का मुझे उपदेश दिया है, वह मुझे तथा अन्य किसी असंयमी मनुष्य को अभी तक प्राप्त नहीं हुआ था ।१२-१४। इन्द्रियों को आकर्षित करने के नाते विषय-वासना मनुष्यों के लिए दुर्जेय है, क्योंकि शक्तिशाली इन्द्रियों का पराजय कौन कर ही सकता है ।१५। यह मैं हूँ एवं 'यह मेरी वस्तु है' इसी में मन सदैव (लिप्त होने के नाते) चञ्चल रहता है । इसलिए उस पर विजय प्राप्त करना